
ΕΥΛΙΜΕΝΗ

Τόμ. 17 (2016)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 17-18 (2016-2017)

**Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές
ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες**

Κατερίνα Βουλγαράκη

doi: [10.12681/eul.32828](https://doi.org/10.12681/eul.32828)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 17-18
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2016-2017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Γεωργία Παπαργυρίου (Ρόδος)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Maria Achiola (Rhodes)
Georgia Papargyriou (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ   2016-2017
EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132

(stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR

85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛΙΜΕΝΗ 17-18 (2016-2017)

List of Contents
EULIMENE 17-18 (2016-2017)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vi
Μαρία Πατεράκη , Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου	1
Ιωάννης Φραγκάκης , Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα	17
Stella Drougou , The lantern (<i>lychnouchos</i>) of Vergina-Aegae	33
Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανικά , Θεατρικά προσώπεια από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I	45
Elizabeth Angelicoussis , The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta	87
Κατερίνα Βουλγαράκη , Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες.....	99
Παρουσίαση Συνεδρίου / Conference Review	
Religion and Cult in the Dodecanese during the first millennium BC –International Conference, University of the Aegean, Rhodes, 18-21 October 2018 (Juliane Zachhuber and Nicholas Salmon)	141

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Μαρία Πατεράκη, Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 1-16.

A group of figurines from the Melidoni Cave. In this paper a group of five clay figurines from Melidoni Cave, at Rethymno, Crete, is examined. The earliest example is a male figurine (figurine 1) that can be dated in MMIII/LMIA period. Three figurines (figurines 2, 3 and 4) are dated to the Subminoan period. Figurine 2 belongs to the type of the goddess with the raised hands, but because of the find-spot it must be considered as a dedication and not as a cult idol. Figurines 3 and 4 belong to the type of the figurines that bear both arms at the flanks of the body. The type was considered to be an eighth century B.C. loan from the Eastern iconography, but this view must be reconsidered. Figurine 5 is preserved in a fragmentary condition and shows a standing woman that reproduces the pudency gesture. It is dated to the Protogeometric period.

With respect to the information drawn from this group of figurines concerning the nature of the worshipped deity or deities, it seems that the female figurines were dedicated by women to a female fertility deity. The existence of the phallus-like stalactite in the Raulin Hall, where all the figurines were found, might indicate a male deity. In that case one might assume that both male and female deities were worshipped, for instance, the well-known couple of Aphrodite and Hermes from the sanctuary of Symi Viannou.

Ιωάννης Φραγκάκης, Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 17-32.

Marble head from Phalasarna. A female marble head found in Phalasarna was a high-quality work of sculpture and seems to be part of a large funerary monument. Compared to other sculptures of the fifth and fourth centuries B.C. we can assume that it was the work of a sculptor from Athens, who most likely immigrated and worked in west Crete. Because of the resemblance of its characteristic details to fourth century B.C. sculptures, we can assume that this marble head can also be dated to c. 370-350 B.C.

Stella Drougou, The lantern (*lychnouchos*) of Vergina-Aegae, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 33-44.

Ο λυχνούχος από τις Αιγές-Βεργίνα. Στη μικρή αυτή μελέτη παρουσιάζεται ο χάλκινος λυχνούχος από τον μεγάλο Μακεδονικό Τάφο II (του Φιλίππου Β΄) στις Αιγές-Βεργίνα. Όλα τα γνωστά παραδείγματα (από τη Μακεδονία και την Θεσσαλία, κατασκευασμένα από μέταλλο ή πηλό) χρονολογούνται στον τέταρτο αι. π.Χ. και χρησιμοποιούν ως ταφικά κτερίσματα. Τα δύο σωζόμενα χάλκινα παραδείγματα του ξεχωριστού αυτού σκεύους, κυρίως αυτό της Βεργίνας με την ξεχωριστή διακόσμηση του, αποδίδουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης της μεταλλουργίας στην αρχαία Μακεδονία κατά τον τέταρτο αι. π.Χ.

Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανίκα, Θεατρικά προσωπεία από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 45-86.

Theatrical masks from Rhodes as a plastic decoration in utilitarian pottery. Rescue excavations in the city of Rhodes during the last decades have brought to light numerous theatrical masks, which were used as relief decoration on pottery, specifically on the high pedestals and the supports of the Hellenistic braziers. This paper focuses on 74 terracotta theatrical masks and a mould. They can be divided in two groups based on their typology: (a) characteristic figures of the New Comedy and (b) Dionysian context (Dionysus, Pan, Silenes and Satyrs). Portable braziers were common cooking vessels, of which the manufacture has been dated from the second to the end of the first century B.C. Despite their wide distribution from Asia Minor and the islands of the Aegean Sea to Egypt, and from Syro-Palestine to South Italy and Sicily, scholars assume that their origin is from the islands of the Aegean Sea.

Elizabeth Angelicoussis, The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 87-98.

Η κληρονομιά του Lansdowne: Ένα πηγαδόστομα στο μουσείο Michael C. Carlos στην Ατλάντα. Τον 17^ο και 18^ο αιώνα παρατηρείται μία ιδιαίτερη προτίμηση για τα αρχαία μάρμαρα στη Μεγάλη Βρετανία. Ανάμεσα στους μεγάλους συλλέκτες έργων της αρχαιότητας, που κατάφεραν να συγκεντρώσουν στη συλλογή τους υψηλής ποιότητας γλυπτά, βρισκόταν και ο Marquess of Lansdowne, ο οποίος δημιούργησε μία τεράστια συλλογή εντυπωσιακών έργων από τον αρχαίο κόσμο. Η συλλογή δημοπρατήθηκε και διασκορπίστηκε από το 1930 και μετά, με αποτέλεσμα ορισμένα από τα έργα αυτά να καταλήξουν σε συλλογές της Αμερικής. Ένα σπάνιο πηγαδόστομα εξαιρετικής τεχνοτροπίας, που το 2006 αποκτήθηκε από το μουσείο Michael C. Carlos, αποτελεί το αντικείμενο μελέτης στο παρόν άρθρο. Αρχικά παρουσιάζεται η πορεία του έργου μέχρι την κατάληξή του στη συλλογή του μουσείου του Michael C. Carlos. Ακολουθεί ενδελεχής παρουσίαση του έργου με λεπτομερή περιγραφή της διονυσιακής σκηνής που το κοσμεί και ανάλυση των συμβολισμών της.

Κατερίνα Βουλγαράκη, Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες. *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 99-140.

The Acheron Necromanteion: old identifications, recent theories, new interpretations. The present study re-examines the evidence concerning the use of the complex, which was excavated by Sotirios Dakaris on the hill of Mesopotamon in ancient Thesprotia and was identified with the Acheron Necromanteion. The complex was built in the end of the fourth and the beginning of the third century B.C., and consisted of a central three-aisled building with massive stone walls containing a main room and auxiliary chambers, an underground chamber underneath the main room -variously identified to a crypt, a cistern or a cellar-, three annex corridors and a later open courtyard surrounded by rooms. In 1978, the German archaeologist Dietwulf Baatz considered that the site was a fortified residence of a local ruler, also that the central building was a two-storied tower, where six catapults temporarily stood, in the times of the Roman invasion to Epirus (168/167 BC).

However, the architecture, the finds and the stratigraphy has proven that this is untenable. Similarly untenable are various alternative proposals regarding the function of the building, e.g. communal storage building, fortress. Thus, as it is supported by recent geological research, we have maintained the identification of this place with the Necromanteion. Furthermore, a new reconstruction of the ritual actions which were taking place there has been proposed, based on the recent studies which underline the sophisticated architecture of the underground chamber and its unique acoustic characteristics, similar to a modern anechoic chamber, which were certainly relevant to the necessities of the cult of the dead.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΑ. ΠΑΛΑΙΕΣ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ, ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ, ΝΕΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

Στον πατέρα μου

Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου ανασκάφηκε τα έτη 1958 -1977.¹ Βρίσκεται στο βόρειο άκρο του νομού Πρέβεζας (τμήμα της αρχαίας Θεσπρωτίας²), στην κορυφή του βραχόδους κωνικού λόφου (ύψους 83μ.) του Μεσοποτάμου, σε απόσταση 4χλμ. από τον κόλπο της Αμμουδιάς. Καλύπτει έκταση τριών περίπου στρεμμάτων και στεγάζει ένα συγκρότημα της ελληνιστικής περιόδου. Αποτελεί έναν από τους δημοφιλέστερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας, λόγω της ταύτισης του με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα.³ Αν και η εν λόγω ταύτιση γνώρισε αρχικά σχεδόν καθολική αποδοχή, έχει αμφισβητηθεί στην πιο πρόσφατη έρευνα.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η επιβεβαίωση της αρχικής ταύτισης του χώρου με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Η απουσία ολοκληρωμένης μελέτης του κτιρίου⁴ και των κινητών ευρημάτων⁵ καθιστά απαραίτητη τη συνολική επανεξέταση του ζητήματος, μέσα από την κριτική ανάγνωση της εναλλακτικής ερμηνείας του χώρου ως οχυρής αριστοκρατικής κατοικίας και την παρουσίαση νέων υποθέσεων για την τελετουργία που λάμβανε χώρα εκεί. Η νέα πρόταση συνάδει περισσότερο με τα αρχαιολογικά ευρήματα, και ιδιαίτερα με τη στρωματογραφία, λαμβάνοντας υπόψη της και τις πρόσφατες εξελίξεις στη μελέτη της ηπειρωτικής τοπογραφίας,⁶ θρησκείας⁷ και αρχαιολογίας.⁸

¹ Ανασκαφικές εκθέσεις: Δάκαρης 1958α· 1958β· 1960α· 1960β· 1961α· 1961β· 1961-1962· 1963α, 1963β· 1964α· 1964β· 1964γ· 1965· 1975α· 1975β· 1976α· 1976β· 1977α· 1977β· 1990α· 1990β· 1991α· 1991β. Συνθέσεις: Dakaris 1961· 1962· 1973· Δάκαρης 1970· 10-22, 1993· Τζουβάρρα-Σούλη 1979, 99-110· 2013· Moustakis 2006, 158-163· Vandenberg 2007, 1-21· Ζήδρου 2008· Φάκλαρη 2009, 115-125· Αγγέλη 2015β.

² Βλ. γενικά Δάκαρης 1972.

³ Η ταύτιση προτείνεται ήδη στην πρώτη ανασκαφική έκθεση: Δάκαρης 1958α, 110-111.

⁴ Απουσία τελικής δημοσίευσης, η μελέτη της αρχιτεκτονικής βασίζεται στις ανασκαφικές εκθέσεις και τις γενικές παρουσιάσεις του χώρου (βλ παραπάνω, σημ. 1) και στην επιτόπια παρατήρηση.

⁵ Συστηματικές μελέτες έχουν γίνει μόνο για τα φυτικά κατάλοιπα (Γκατζόγια 2015, 32-33, 2018), τις ενεπιγραφές λαβές αμφορέων (Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979), τις αγνύθες (Τζουβάρρα-Σούλη 1983), τα τμήματα καταπελτών και τον οπλισμό (Δάκαρης 1964β, 60-62· Baatz 1979· 1982, 229-231· 1994, 146-168), τα εργαλεία (Δάκαρης 1960α, 119-120· 1960β, 105-106), τα νομίσματα (Liampi 2016, 808, αρ. 18) και την κεραμική (Γραβάνη 1988-1989).

⁶ Quantin και Fouache 1999· Besonen, Rapp και Jing 2003· Δρόσου 2015.

⁷ Quantin 1999· 2009· Moustakis 2006· Piccinini 2012· Mancini 2013· 2017.

⁸ Βλ. Forsén 2009· Forsén και Tikkala 2011 (έρευνα του Φινλανδικού Ινστιτούτου στον Καλαμά)· Lazari και Kanta-Kitsou 2010 (σύνθεση)· Κάντα-Κίτσου 2008· Γκανιά κ.ά. 2018 (Γίτανα). Λάζαρη 2008· Λάζαρη, Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2018 (Δυμόκαστρο). Λάμπρου και Σαλαγιάννη 2007· Κάντα-Κίτσου και Λάμπρου 2008· Βασιλειάδης, Δρόσου και Λάμπρου 2018 (Ντόλιανη). Ρήγιнос και Λάζαρη 2007· Λάζαρη και Ρήγιнос 2018 (Ελέα). Κάντα-Κίτσου 2009 (δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας). Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και

Τοπογραφία: Αρχαίες πηγές και σύγχρονες έρευνες

Ο Ηρόδοτος⁹ και ο Πausανίας¹⁰ τοποθετούν το Νεκρομαντείο στη Θεσπρωτία, στον Αχέροντα ποταμό και την Άορνο λίμνη, αντίστοιχα. Ο Αχέρων είναι κυρίως γνωστός από τις εκτενείς αναφορές στο ταξίδι του Οδυσσέα στον Κάτω Κόσμο στην *Οδύσσεια*. Στη ραψωδία κ (507 κε.) η Κίρκη εξηγεί στον ήρωα πώς θα φτάσει στην άκρη του ωκεανού, σε ένα ακρογιάλι, όπου θα συναντήσει το κάστρο των Κιμμερίων, το άλσος της Περσεφόνης με τις τιές και τις λεύκες, στη συμβολή τριών ποταμών, του Κωκυτού, του Πυριφλεγέθοντα και του Αχέροντα,¹¹ έναν βράχο (*πέτρη*) και μια σπηλιά, την είσοδο του Κάτω Κόσμου.

Οι τρεις ποταμοί, αλλά και η Αχερουσία λίμνη, που δεν αναφέρεται στον Όμηρο, είναι γνωστά από μια πληθώρα μεταγενέστερων κειμένων.¹² Οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούν ότι αποτελούν τμήματα της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου,¹³ υπάρχουν όμως και εκείνοι που πιστεύουν ότι το ομηρικό κείμενο περιγράφει υπαρκτά τοπογραφικά στοιχεία.¹⁴ Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Πausανία, ο οποίος παρατήρησε την ομοιότητα του θεσπρωτικού τοπίου με την περιγραφή του Ομήρου και υπέθεσε ότι ο ποιητής είδε αυτούς τους τόπους και τους περιέγραψε ως τη χώρα του Άδη, δίνοντας στα ποτάμια τα ονόματα των ποταμών της Θεσπρωτίας. Επιπλέον, αναφέρει ότι κοντά στην Κίχυρο/Εφύρα βρίσκεται η Αχερουσία λίμνη με τον Αχέροντα και τον Κωκυτό.¹⁵

Αναγνώστου 2008 (Αρχ. Μουσείο Ηγουμενίτσας). Suha 2007 (φρούριο του Αγ. Δονάτου). Μερκούρη 2015, 60 (ελληνιστική Εφύρα). Αγγέλη 2015δ (Κασσώπη).

⁹ Ηρόδοτος, 5, 92. Βλ. Δάκαρης 1958α, 111· 1993, 13· Janssens 1961, 386-387· Quantin και Fouache 1999, 36-38· Ζήδρου 2008, 122, 130-131· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3· Hornblower 2013, 264.

¹⁰ Πausανίας 9, 30, 6. *Πρβλ.* Πausανία 10, 28. Βλ. Quantin και Fouache 1999, 38-39· Ogden 2001β, 43. Άορνος, δηλαδή το μέρος που δε ζουν πιηνά (από το στερητικό α- και τη λέξη *δρως*), ή *Avernus* στα λατινικά (όπως η αντίστοιχη λίμνη που γεννιάζε με το Νεκρομαντείο στην Καμπανία) είναι το όνομα της λίμνης που είναι γνωστή ως Αχερουσία στις παλαιότερες πηγές, έλκοντας προφανώς το όνομά της από τον ποταμό Αχέροντα (Σαμσάρης 1994, 34). Η ακριβής ερμηνεία του όρου *Avernus* δεν είναι γνωστή: ο Δάκαρης (1993, 27) και ο Ogden (2001β, 62) θεωρούν ότι σημαίνει «η λίμνη των πιητών», και πιστεύουν ότι οι Έλληνες παρέφθειραν τον όρο σε «άορνος», που σημαίνει το ακριβώς αντίθετο. Αντίθετα, ο Harrari (2003, 296, σημ. 36) υποστηρίζει ότι ο όρος «Άορνος» ήταν ο αρχικός, εν συνεχεία πέρασε στην ετρουσκική γλώσσα και εν τέλει κατέληξε παραφθαρμένος στο λατινικό τοπωνύμιο *Avernus*.

¹¹ Τα ονόματα των τριών ποταμών έχουν εξηγηθεί κατά την αρχαιότητα με λαϊκές ετυμολογίες. Ο Αχέρων έχει συνδεθεί με το *άχος*, το πένθος ή εναλλακτικά με το στερητικό α- και τη χαρά (*α-χαίρων*). Θεωρείται ότι είχε το όνομα αυτό πριν από τον Όμηρο, ενώ αντίθετα η ύπαρξη ποταμών με το ίδιο όνομα σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου οφείλεται στην ομηρική επίδραση (Ogden 2001β, 44, σημ. 8· 2014, 212-213). Η έννοια της λέξης Κωκυτός είναι «θρήνος» (σχόλια στην *Οδύσσεια*, κ 514. Servius, σχόλια στην *Ανειάδα*, VI, 107. Βλ. Ogden 2014, 213). Η ονομασία του Πυριφλεγέθοντα παραπέμπει σε φλεγόμενα νερά και σίγουρα απηχεί κάποια μυθολογική παράδοση.

¹² Για εκτενή συζήτηση στις λογοτεχνικές αναφορές στους τρεις ποταμούς και την Αχερουσία λίμνη, βλ. Ζήδρου 2008, 125-137, 169-189.

¹³ Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από ορισμένους σύγχρονους μελετητές: βλ. π.χ. Rosenberger 2001, 129· Cousin 2002, 29.

¹⁴ Στη γραμματεία αναφέρονται ταυτίσεις στην Ιταλία (Στράβων I, 2, 18· V, 4, 5), την Πελοπόννησο, την Αίγυπτο και την Ήπειρο. Στη σύγχρονη έρευνα έχουν προταθεί ποικίλες άλλες θέσεις, από την Ιβηρική Χερσόνησο έως τη Μαύρη Θάλασσα (βλ. τις μελέτες που αναφέρουν οι Quantin και Fouache 1999, 33, σημ. 8 και Cousin 2002, 28-29, σημ. 20).

¹⁵ Πausανίας I, 17, 5. Βλ. Hammond 1967, 370, σημ. 1· Δάκαρης 1993, 7-9· Quantin και Fouache 1999, 38· Ζήδρου 2008, 123. Παρόμοια άποψη ασπάζονταν και ο γραμματικός Πρωτέας ο Ζευγματίτης (όπως αναφέρεται στο *Μεγάλο Ετυμολογικό*, βλ. λ. *Κιμμερίους*), ο οποίος ήδη από τον 3^ο αιώνα π.Χ. είχε προτείνει την αντικατάσταση της λέξης «Κιμμερίων» του ομηρικού κειμένου (λ 14: «*ἐνθαδὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμός τε πόλις τε*»)

Λειπομερέστερες τοπογραφικές ενδείξεις παρέχουν ο Στράβων, που τοποθετεί την Εφύρα μετά το Ακρωτήριο Χειμέριον, πάνω στον κόλπο του Γλυκύ Λιμένα,¹⁶ όπου εκβάλλει ο Αχέρων ρέοντας από την Αχερουσία,¹⁷ και ο Θουκυδίδης κατά την περιγραφή της ναυμαχίας στα Σύβοτα (433 π.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο η Εφύρα βρίσκεται πάνω από το Χειμέριον, στην Ελαιάτιδα της Θεσπρωτίας, κοντά στην εκροή της Αχερουσίας και του Αχέροντα στη θάλασσα.¹⁸

Νύξεις στην παρουσία του Νεκρομαντείου στη Θεσπρωτία υπάρχουν και σε μια σειρά από άλλα εδάφια. Το σημαντικότερο είναι ένα απόσπασμα των *Θεσπρωτιών* του κωμικού Αλέξιου (μέσα 4^ο αι. π.Χ.), όπου παρουσιάζεται μια σκηνή έγερσης ενός νεκρού, που γενικά έχει συνδεθεί με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα.¹⁹

Ο συνδυασμός της ομηρικής αφήγησης, των παρατηρήσεων του Πausανία και του Ηροδότου, και των τοπογραφικών επισημάνσεων του Θουκυδίδα και του Στράβωνα δεν αφήνει πολλά περιθώρια αμφιβολίας για την ορθότητα της ταύτισης της περιοχής των εκβολών του Αχέροντα με τον τόπο όπου έστεκε το Νεκρομαντείο.²⁰ Παραμένει βέβαια το ερώτημα γιατί ο Όμηρος τοποθέτησε τη δράση στις εσχατιές του γνωστού κόσμου. Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται η υπόθεση ότι ο Όμηρος βασίστηκε σε ένα προγενέστερο έπος, που τοποθετούσε αρχικά την επίσκεψη στον Κάτω Κόσμο και τη νεκρομαντεία στη Θεσπρωτία. Ο ποιητής διατήρησε τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά²¹ και την ουσία του επεισοδίου, δίνοντάς του, με τη μεταφορά της δράσης στις εσχατιές του κόσμου, κεντρικό

με τη λέξη «Χειμερίων», δηλαδή των κατοίκων του ακρωτηρίου Χειμερίου, που αναφέρουν ο Θουκυδίδης και ο Στράβων (βλ. παρακάτω, σημ. 17-18).

¹⁶ Ο Γλυκός Λιμήν αποτελεί το πιο γνωστό τοπογραφικό στοιχείο της περιοχής. Εκεί προσορμίστηκε ο Οκταβιανός πριν τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ. (Δίων Κάσσιος 50, 12, 2) και ο Νορμανδός Ροβέρτος Γυισκάρδος το 12 αι. μ.Χ. (Αννα Κομνηνή, *Αλεξιάς* 4, 3). Βλ. Δάκαρης 1958α, 110, σημ. 2· Besonen, Rapp και Jing 2003, 201.

¹⁷ Στράβων VII 7, 5. Βλ. Δάκαρης 1958α, 108-109· Besonen, Rapp και Jing 2003, 200· Ζήδρου 2008, 137.

¹⁸ Θουκυδίδης I, 46, 3-4. Σύμφωνα με τους Hammond (1967, 446-447) και Κωστοπούλου (2002, 217), η χρήση του ιωνικού τύπου «Εφύρη» από τον ιστορικό μαρτυρά την εξάρτησή του από παλαιότερο γεωγραφικό κείμενο, πιθανότατα την περιήγηση του Εκαταίου (ύστερος 6^{ος} αιώνας π.Χ.). Είναι βέβαια αξιοσημείωτη η αποσιώπηση της ύπαρξης του Νεκρομαντείου (Hornblower 1991, 91). Το ότι ο Αχέρων ρέει μέσα στην Αχερουσία αναφέρεται και από τον Ψευδο-Σκύλακα, *Περύπλους* 30.

¹⁹ Απ. 93 Kassel-Austin. Βλ. Arnott 1996, 242-244· Bardel 2005, 88-89. Βλ. επίσης ένα Σχόλιο στην υπόθεση της *Οδύσσειας* του Ομήρου, 5, όπου η Αχερουσία ονομάζεται «Λίμη Νεκροπομπός», ένα απόσπασμα του Ampeius, όπου αναφέρεται ότι στην Ήπειρο υπήρχε ένα σημείο όπου οι ζωντανοί κατέβαιναν στους νεκρούς για να λάβουν προφητείες (*Liber Memorialis* 83. Βλ. Ogden 2001β, 43) και τις αναφορές των λεξικογράφων και των σχολιαστών στο «Ψυχοπομπείο» στη Μολοσσία, που ήταν η γειτονική περιοχή της Θεσπρωτίας (Ησύχιος, βλ. λ. *θεοπέης*. Φώτιος, βλ. λ. *Θεοί Μολοιτικοί*. Ευστάθιος, σχόλια στην Ομήρου *Οδύσεια* α, 393 και κ, 514). Τέλος, ο Πλούταρχος (*Θησεύς*, 31, 35) και ο Πausανίας (I, 17.4) παρουσιάζουν μια εκλογίκευση του μύθου της καθόδου του Θησέα και του Πειρίθου στον Κάτω Κόσμο για να απαγάγουν την Περσεφόνη, τοποθετώντας τη δράση στη Μολοσσία και τη Θεσπρωτία αντίστοιχα. Η κάθοδος του Ηρακλή στον Κάτω Κόσμο για να φέρει τον Κέρβερο τοποθετείται στην ίδια περιοχή, όπως υπονοεί το γεγονός ότι οι γραμματικοί Αρίσταρχος και Κράτης είχαν προτείνει τη διόρθωση «Κερβερίων» για τη λέξη «Κιμμερίων» στο ομηρικό κείμενο (Ευστάθιος, σχόλιο στην Ομήρου *Οδύσεια* λ 14). Βλ. Ogden 2001β, 43.

²⁰ Βλ. Δάκαρης 1958α, 108-109· Huxley 1958, 245-248. Ένα στοιχείο που περαιτέρω ισχυροποιεί την επιχειρηματολογία όσον δέχονται την ταύτιση του μυθικού Αχέροντα με τον θεσπρωτικό είναι το γεγονός ότι στην τελευταία ραψωδία της *Οδύσσειας* (ω 10-14), οι ψυχές των νεκρών μνηστήρων οδηγούνται από τον Ερμή στον Κάτω Κόσμο, περνώντας από την «Λευκάδος πέτρη»: Janssens 1961, 385-387· Sourvinou-Inwood 1995, 104· Ogden 2014, 212.

²¹ Περαιτέρω αναφορές στην Θεσπρωτία και την Εφύρα υπάρχουν και σε άλλα σημεία της *Οδύσσειας* (α 259· β 328· ξ 316-333· τ 97-100, 287-299). Βλ. Malkin 1998, 128-130.

ρόλο στην πλοκή του έπους, αφού αποτέλεσε την πιο δύσκολη δοκιμασία του νόστου του ήρωα.²²

Το 1958, ο Δάκαρης ταύτισε το λόφο του Μεσοποτάμου με την *πέτρη* στη συμβολή των τριών ποταμών του ομηρικού κειμένου (κ 513-515) και τοποθέτησε εκεί το Νεκρομαντείο,²³ προκρίνοντας το λόφο του Ξυλοκάστρου (περίπου 500μ. βορειότερα) ως το σημείο που βρίσκονταν η Εφύρα, ταύτιση που είχαν προτείνει και άλλοι μελετητές στο παρελθόν.²⁴ Η τοπογραφική και γεωλογική έρευνα που διεξήχθη στα πλαίσια του Νικopolis Project επιβεβαίωσε σε γενικές γραμμές ή τουλάχιστον δεν απέκλεισε, την ορθότητα της ταύτισης της περιοχής του Μεσοποτάμου ως του σημείου που έστεκε το Νεκρομαντείο.²⁵ Επιμέρους διορθώσεις στις προγενέστερες έρευνες²⁶ προτάθηκαν σε ότι αφορά την έκταση του όρμου της Αμμουδίας (αρχαίος Ελέας Λιμνή ή Γλυκός Λιμνή), την επιφάνεια που κάλυπτε η Αχερουσία λίμνη, η οποία δημιουργήθηκε σε κάποια χρονική στιγμή μεταξύ 700 και 433 π.Χ. και τον ρου του Αχέροντα, αναδεικνύοντας τις μεγάλες αλλαγές που έγιναν τόσο κατά τους νεώτερους χρόνους (αποξήρανση της Αχερουσίας μετά το 1948 και υποχώρηση της θάλασσας λόγω προσχώσεων από τα ποτάμια) όσο και κατά την αρχαιότητα.

Η περιοχή είχε φυσικά χαρακτηριστικά που συναντάμε στα περισσότερα Νεκρομαντεία και σε σημεία που θεωρούνταν πύλες του Κάτω Κόσμου: χωροθέτηση προς τη Δύση,²⁷ πρόσβαση μέσω θαλάσσης και αφού κανείς διέσχιζε έναν υγρό τόπο,²⁸ κυριαρχία του βραχώδους τοπίου και των ελών, στα οποία φύεται πολύ φτωχή βλάστηση, σε εναλλαγή με την πλούσια βλάστηση που εντοπίζεται στις όχθες των παρακείμενων ποταμών²⁹ και ανθυγιεινή ατμόσφαιρα λόγω της έκλυσης διοξειδίου του άνθρακα και

²² Sourvinou-Inwood 1995, 70-76. Όπως σημειώνει ο Bremmer (2002, 71· 2015, 125), η υπόθεση βασίζεται σε αντιλήψεις που έχουν ήδη διατυπωθεί κατά την αρχαιότητα (Μάξιμος Τύρου 14.2) και εδραιώνεται τον 2^ο αιώνα μ.Χ., όταν ορισμένοι συγγραφείς αναφέρουν τη συγκεκριμένη ραψωδία με τον τίτλο *Νεκρομαντεία*. Ας σημειωθεί ότι οι πηγές αναφέρονται στην ύπαρξη του έπους *Θεσπρωτίς* (Πανσανίας 8, 12, 2-6), το οποίο ανάγεται το αργότερο στον 7^ο αιώνα π.Χ. (Malkin 1998, 126).

²³ Δάκαρης 1958α, 110-111 (ήταν και η εδραιωμένη άποψη μεταξύ των κατοίκων της περιοχής).

²⁴ Αραβαντινός 1857, Β, 27· Philippson και Kirsten 1956, Π1, 104-106. Ήδη από τις αρχές του 19^ο αιώνα, ο William Leake (1835, IV, 45, 55-56· Καράμπελας 2008, 76) ταύτισε το λόφο του Μεσοποτάμου με την Εφύρα, άποψη που ασπάζτηκε και ο Thomas Hughes (1820, II, 311-312· Καράμπελας 2005, 69), που επισκέφτηκε την περιοχή το 1814. Για την αποδοχή της ταύτισης, βλ. Δάκαρης 1958α, 108, σημ. 1· Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 347.

²⁵ Besonen, Rapp και Jing 2003. Αντίθετα, δεν υποστηρίζει την εναλλακτική υπόθεση ότι η θέση του Νεκρομαντείου βρίσκεται στο χωριό Γλυκό, έξι περίπου χιλιόμετρα μακριά από το Γλυκό Λιμένα, στο σημείο σχεδόν που εξέρχεται ο Αχέρων από τους ορεινούς όγκους, την οποία πρώτος διατύπωσε ο Frazer (1900, 387-389· 1917, 388-389. Βλ. επίσης Quantin και Fouache 1999, 48-50, οι οποίοι θεωρούν ότι η συγκεκριμένη ταύτιση ανταποκρίνεται καλύτερα στον ομηρικό στίχο, που αναφέρει ότι οι ποταμοί στο σημείο που ενώνονται ρέουν ορμητικά: Ομήρου, *Οδύσσεια*, κ 515. Βλ. επίσης, Κωνσταντάκη 2015β, 69-72· Domínguez 2015, 129· Mancini 2017, 207). Ο Frazer υπέθεσε ότι τα *spolia* που έχουν ενσωματωθεί στο μεσοβυζαντινό ναό του Αγ. Δονάτου (ένα κορινθιακό κιονόκρανο, πεσσοί από ασβεστόλιθο και τμήματα αρχιτεκτονικού διακόσμου από μάρμαρο: Πάλλας 1970· Σαμσάρης 1994, 108-109) προέρχονται από το Νεκρομαντείο. Ο Hammond (1967, 70) αναφέρει περαιτέρω ευρήματα κεραμικής και αρχιτεκτονικών μελών σε άλλα σημεία του χωριού. Η θέση ταυτίστηκε από τον Δάκαρη (1972, 136-137, 200-201) με την πόλη Εύροια.

²⁶ Philippson και Kirsten 1956, 106· Δάκαρης 1957· 1958α· 1963γ· Hammond 1967, 69.

²⁷ Μάλιστα, είναι πιθανόν κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. ή και νωρίτερα, η περιοχή να ήταν για τους Έλληνες μια εσχάτη προς τη Δύση, πέρα από την οποία βρίσκονταν άγνωστες χώρες: Ogdén 2014, 211.

²⁸ Ogdén 2014, 211-213.

²⁹ Retallack 2008, 651, 653.

άλλων αναθυμιάσεων, που σχετίζονται με τα έλη.³⁰ Επιπλέον, η ίδρυση του Νεκρομαντείου σε μια απομακρυσμένη περιοχή εξυπηρετούσε μια αρχή, που ακολουθούσαν και πιο επιτυχημένα μαντεία (Δωδώνη, Δελφοί, Κλάρος): βρίσκονταν έξω από την επιρροή των σημαντικών κέντρων του ελληνικού κόσμου, έτσι ώστε η αντικειμενικότητά τους να μην αμφισβητούνταν.³¹

Αρχιτεκτονική και κινητά ευρήματα

Λίγες είναι οι μαρτυρίες για τη χρήση του χώρου πριν από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού,³² όταν στην κορυφή του λόφου αναπτύσσεται οργανωμένος οικισμός,³³ σχετιζόμενος με την πολύ σημαντικότερη εγκατάσταση της Εφύρας στο λόφο του Ξυλοκάστρου.³⁴ Ένας μικρός αριθμός οστράκων αποτελεί τη μοναδική ένδειξη χρήσης κατά τους επόμενους αιώνες και πριν την ανέγερση του ελληνιστικού συγκροτήματος.³⁵ Εικάζεται ότι η ισοπέδωση του λόφου για την κατασκευή του κτιρίου εξαφάνισε οποιοδήποτε άλλο ίχνος.³⁶ Στους δυτικούς πρόποδες του λόφου (100 μ. ΝΔ του Νεκρομαντείου), εντοπίστηκε αποθέτης που περιείχε 20 αποσπασματικά ειδώλια³⁷ και όστρακα επεισοτικής –κυρίως κορινθιακής– κεραμικής.³⁸ Ο αποθέτης σχετίστηκε είτε με

³⁰ Pfaniz *et al.* 2014.

³¹ Schachter 1992, 5.

³² Κεραμική, εργαλεία και λειπίδες από πυριτόλιθο της Νεολιθικής και της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού εντοπίστηκαν στη νότια πλευρά της αυλής: Δάκαρης 1976α, 147-149· 1976β, 83.

³³ Οι μαρτυρίες περιορίζονται σε τέσσερις ταφές παιδιών και βρεφών, λείψανα τοίχων από ξερολιθιά και μεγάλο αριθμό οστράκων, αιχμών βελών, λειπίδων και σφοντυλιών: Δάκαρης 1963α, 91· 1963β, 61-62· 1976α, 149· 1976β, 84-85· 1977α, 140· 1977β, 68-69· 1991β, 60· Ζήδρου 2008, 139· Αγγέλη 2015β, 21. Το γεγονός ότι όλοι οι τάφοι είναι παιδικοί συνηγορεί με την υπόθεση ότι δεν ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο (όπως πίστευαν οι Fouache και Quantin 1999, 44, σημ. 39), αλλά σε οικισμό, καθώς είναι γνωστή η συνήθεια της περιόδου να θάβονται τα μικρά παιδιά κάτω από το δάπεδο των οικιών. Προϊστορικά ευρήματα εντοπίστηκαν και κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας του Nikropolis Project: Wiseman 1998, 18. Νοτίως του λόφου, σε απόσταση 100μ. από το ελληνιστικό συγκρότημα, βρέθηκε εγχειρίδιο της ΥΕ ΠΒ περιόδου: Δάκαρης 1963γ, 153-154, πιν. 187ε· 1972, 19.

³⁴ Για το χαρακτήρα του οικισμού ως μνηστικού εμπορικού κέντρου με μεικτή κατοίκηση εποίκων και αυτοχθόνων, βλ. Tartaron 2017, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁵ Κορινθιακό κύπελλο των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων με ταινιωτή διακόσμηση: Δάκαρης 1991β, 60· μελανόμορφη αττική κύλικα του δεύτερου μισού του 6^{ου} αιώνα π.Χ.: Δάκαρης 1964α, 52· όστρακο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.: Δάκαρης 1958β, 100.

³⁶ Δάκαρης 1958α, 107· 1958β, 98· 1963α, 92· 1963β, 63· 1970, 10· 1972, 179· 1993, 13-14, 27· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103· 2013, 1· Ζήδρου 2008, 139, 141· Αγγέλη 2015α, 6· 2015β, 20, 24.

³⁷ Δάκαρης 1958β, 98-99, εικ. 102-103· 1970, 18· 1993, 29, εικ. 19· Dakaris 1967, 65· Ζήδρου 2008, 156· Αγγέλη 2015β, 21. Τα ειδώλια χρονολογούνται μεταξύ 550 και 425 π.Χ. Τα παλαιότερα και μεγαλύτερα κεφάλια (ύψος 6-7εκ.) είναι επεισοτικά από την Πελοπόννησο ή κατασκευασμένα υπό την επίδραση πελοποννησιακών προτύπων (Δάκαρης 1958β, 97· Hammond 1967, 65). Πελοποννησιακές και κερκυραϊκές επιδράσεις εντοπίζονται και σε ειδώλια που έχουν βρεθεί σε άλλες θέσεις της περιοχής (Tzortzatos και Fatsiou 2009, 46). Παράλληλα εντοπίζονται στον Πύργο Ράγιου (Πρέκα-Αλεξανδρή 1988β, πιν. 201ε· Tzortzatos και Fatsiou 2009, 45, εικ. 5f-g, 46, εικ. 5ε, 47, σημ. 27· Κάντα-Κίτσου 2009, 21, εικ. 1), το αγροτικό ιερό της Κάτω Παναγιάς Παραμυθιάς (Svana 2009, 92, εικ. 8· Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 68, εικ. 1) και την Κόρινθο (Stillwell 1952, 75, αρ. VIII39, πιν. 11). Μια κεφαλή μαρμάρινου ύστερο-αρχαϊκού ειδωλίου κάτω-ιταλιώτικης προέλευσης εντοπίστηκε σε απόσταση 100μ. νοτίως του συγκροτήματος: Δάκαρης 1963γ, 153.

³⁸ Δάκαρης 1958β, 97· Hammond 1967, 65, 427, 436, 478, 489 και 721· Ogden 2001β, 55, σημ. 51.

αρχαϊκό ιερό της Περσεφόνης σε κοντινή θέση³⁹ είτε πιθανότερα με το πρώτο Νεκρομαντείο που υπήρχε στην κορυφή του λόφου πριν την ανέγερση του ελληνοιστικού συγκροτήματος.⁴⁰

Το συγκρότημα περιλαμβάνει το δυτικό τμήμα με την αυλή και το ανατολικό τμήμα με τρεις διαδρόμους περιμετρικά του κεντρικού κτιρίου (εικ. 1). Η αυλή, εμβαδού άνω των 1000τμ., περιβάλλεται από ισχυρό ορθογώνιο περίβολο (62.40x46.30μ.) σε πολυγωνική τοιχοποιία από ντόπιο ασβεστόλιθο. Η είσοδος ήταν στη βόρεια πλευρά, ενώ δυτικά της ανοίγονταν ένα ορθογώνιο δωμάτιο και ανατολικά μια τετράγωνη αίθουσα λαξευμένη κατά το ήμισυ μέσα στο φυσικό βράχο.⁴¹ Στο νοτιοδυτικό τμήμα της αυλής βρέθηκαν θεμέλια τεσσάρων δωματίων χωρίς θύρες και κλιμακοστάσιου με το οποίο γίνονταν η πρόσβαση σε αυτά. Το δυτικό τμήμα δεν ανήκει στον αρχικό πυρήνα του συγκροτήματος (ύστερος 4^{ος}/ πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.), αλλά προστέθηκε στα τέλη του 3^{ου}/αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.⁴²

Η διέλευση από την αυλή στο ανατολικό συγκρότημα γίνονταν μέσω του βορείου διαδρόμου (μήκους 33μ. περίπου). Στο μέσο περίπου του διαδρόμου υπήρχε δεύτερη τοξωτή πύλη πλάτους 2μ.⁴³ Στη β. πλευρά του διαδρόμου ήταν διατεταγμένα τρία δωμάτια, με ανωδομή από οπιοπλίνθους στις κατώτερες στρώσεις και ωμές πλίνθους στις ανώτερες. Το δάπεδο των δωματίων και του διαδρόμου αποτελούνταν από τον εξομαλυσμένο φυσικό βράχο, πάνω στον οποίο στρώθηκε χώμα. Στα δωμάτια εντοπίστηκαν ίχνη εστίασης (όστρεα, οστά χοίρων, αστράγαλοι προβάτων, κύαμοι), λείψανα εστιών και τέφρα, κυρτοί κέραμοι στέγης, λίθοι, βότσαλα, ένας νομισματικός θησαυρός,⁴⁴ τρία ανάγλυφα γοργόνεια,⁴⁵ λύχνοι,⁴⁶ περισσότερες από 50 αγνύθες⁴⁷ και πληθώρα αγγείων.⁴⁸ Στο αν.

³⁹ Ο ναός αυτός θα περιέπεσε σε αχρηστία μετά την ανέγερση του ιερού στο λόφο: Δάκαρης 1970, 19-20· 1972, 181· Παπαχατζής 1976α, 111· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103· 2013, 3.

⁴⁰ Δάκαρης 1993, 27· Ζήδρου 2008, 139· Αγγέλη 2015β, 21.

⁴¹ Δάκαρης 1963α, 90· 1963β, 59· 1964β, 51-53· 1975β, 88· Ζήδρου 2008, 148. Λόγω της υπόγειας κατασκευής και της φύσης των ευρημάτων (αγνύθες, θραυσμένοι πίθοι και αγγεία, ενσφραγιστες λαβές οξυπύθμενων αμφορέων, βότσαλα, οστά και όστρεα), η αίθουσα θεωρήθηκε είτε ως αποθήκη είτε ως χώρος αποθήκευσης. Η είσοδος ήταν πιθανόν στο δυτικό τοίχο.

⁴² Η χρονολόγηση προκύπτει από την εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος της Αμβρακίας ((237-168 π.Χ.: Δάκαρης 1963α, 91· 1963β, 62· 1964β, 53) στη θεμελίωση δωματίου της αυλής και από τις διαφορετικές, σε σχέση με το ανατολικό τμήμα, τεχνικές δόμησης που χρησιμοποιήθηκαν: η κατασκευή του περιβόλου δεν είναι προσεγμένη, οι λίθοι είναι αδρά επεξεργασμένοι στις παρειές, ενώ τα κενά ανάμεσά τους έχουν καλυφθεί με λατύπη και μικρότερες πέτρες (Δάκαρης 1958β, 98-1993, 16· Baatz 1999, 151-162· Suha 2007, 72-73· Αγγέλη 2015β, 22, 24).

⁴³ Η επιλογή του τύπου της τοξωτής πύλης, που απαντά σε όλα τα σημεία του ελληνοιστικού συγκροτήματος, οφείλεται σε στατικούς λόγους, καθώς το τοξωτό ανώφλι μπορούσε να αντέξει το μεγάλο βάρος των υπερκείμενων λίθων: Winter 2006, 247· Lauter 2016, 59-62.

⁴⁴ Αποτελείται από 10 χάλκινα νομίσματα του Ηπειρωτικού Κοινού και ένα αργυρό, πιθανόν ιλλυρικού εργαστηρίου: Δάκαρης 1961α, 112.

⁴⁵ Δάκαρης 1961α, 113· Βοκοτοπούλου 1973, 42.

⁴⁶ Τα περισσότερα λυχάρια φέρουν το έντυπο μονόγραμμα ΑΥ, που δηλώνει το εργαστήριο παραγωγής: Δάκαρης 1961α, 113, πίν. 70· 1961β, 121, 123, εικ. 125· Γραβάνη 1988-1989, 107, πίν. 8.

⁴⁷ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16.

⁴⁸ Άωτα σκυφίδια, λεκάνες, πινάκια (με διακόσμηση κισσόφυλλων, σταχιών και άλλων φυτικών κοσμημάτων: Δάκαρης 1961, πίν. 67α· 1993, 26, εικ. 16· Βοκοτοπούλου 1973, πίν. 10β· Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5α-β· Φάκλαρη 2009, 124. Η παρουσία των σταχιών είναι σπάνια στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύς [Rotroff 1997, 114, 202, 281, 374, αρ. 305-306, 345, 372, 603, πίν. 36, 58, 102] και συνδέεται με τη λατρεία της Δήμητρας και Κόρης), ασκοί, λήκυθοι, αμφορείς, αμφορίσκοι, πυξίδες, κάνθαροι, μυροδοχεία (συνά με

άκρο του διαδρόμου συναντάμε μια ακόμη τοξωτή πύλη, που οδηγούσε στον εσωτερικό αν. διάδρομο. Στα αριστερά της εντοπίστηκε μεγάλος πήλινος λέβητας⁴⁹ και δεξιά σωρός από λίθους.

Στον ανατολικό διάδρομο, που όπως και ο βόρειος, είχε πλάτος 4.90μ., βρέθηκαν βάσεις πήθων, ορθογώνια λίθινη λεκάνη, ζεύγος μυλόλιθων, όστρεα και βότσαλα.⁵⁰ Επίσης, μέσα σε πέντε μικρά ορύγματα στο δάπεδο, βρέθηκαν τέφρα, άνθρακες και καμένα οστά ζώων.⁵¹ Στο βόρειο τμήμα του διαδρόμου και στη συνέχεια των δωματίων του β. διαδρόμου, υπήρχε ένα ακόμη δωμάτιο, με θύρα στο μέσον της νότιας πλευράς.⁵² Παράλληλος με τον εσωτερικό ήταν ο εξωτερικός ανατολικός διάδρομος. Σώζονται ελάχιστα ίχνη του, λόγω κατολίθωσης που υπέστη προς την κατωφέρεια του λόφου. Στο βόρειο άκρο του υπήρχε ένα ακόμη δωμάτιο, από το οποίο σώθηκε το θεμέλιο ενός τοίχου.⁵³

Η πρόσβαση στο νότιο διάδρομο, που οδηγούσε στην κεντρική αίθουσα, γίνονταν μέσω μιας ακόμη τοξωτής πύλης. Ο διάδρομος, που τον διέκοπταν άλλες δύο τοξωτές πύλες, θυμίζει λαβύρινθο και έχει μικρότερο πλάτος (3.3μ.) από τους υπόλοιπους, αν και οι τοίχοι του έχουν την ίδια επιμελημένη κατασκευή. Στο δάπεδο εντοπίστηκε πήλινος λύχνος και πολυάριθμα ευρύστομα αγγεία.⁵⁴

Το κεντρικό οικοδόμημα είναι τετράγωνο (21.80x21.65μ.) με είσοδο στη νότια πλευρά. Οι εξωτερικοί τοίχοι, που σώζονται σε ύψος 3.25μ. και έχουν πάχος 3.30μ., είναι κατασκευασμένοι στις δύο εξωτερικές όψεις με πολυγωνικούς λίθους εξαιρετικής επιμέλειας και αυστηρής συναρμογής, ενώ το ενδιάμεσο κενό έχει πληρωθεί με αργούς

διάτρητο πυθμένα) με διακόσμηση Δυτικής κλιτύς ή μελαμβραφή, άβαφες υδρίες, αρυτήρες και πλαστικό αγγείο σε μορφή κριού που αναπαύεται (Δάκαρης 1961α, 113, πίν. 71β· Γραβάνη 1988-1989, 107. Πρβλ. ένα άλογο από τάφο των Γιάνων και ένα λιοντάρι από ταφικό μνημείο στον ποταμό Καλαμά: Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 42, εικ. 2, 130). Βλ. γενικά Δάκαρης 1961α, πίν. 68-69· 1993, 25, εικ. 15· Βοκοτοπούλου 1973, 43-44· Γραβάνη 1988-1989. Φάκλαρη 2009, 124· Αγγέλη 2015γ, 26-27. Παράλληλα εντοπίζονται σε όμορες περιοχές: άωτα σκυφίδια, ασκοί και πυξίδες τύπου Α με θολωτό πόμα από την Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου» (Πλιάκου 2014, 86-89, πίν. 15-18), πυξίδες τύπου Β με κυλινδρικό σώμα από τη Φοινίκη (Ζονδί 2009, 97-98, αρ. 2), σταμνοειδείς πυξίδες από την Κασσώπη και τη Φοινίκη (Γραβάνη 2009, 52), αρθρωτοί κάρθαροι από την Αμβρακία, τα Γιτάνα, το Βουθρωτόν και τη Λευκάδα (Ανδρέου και Ανδρέου 1997, 86· Γραβάνη 2009, 52, 62, σημ. 40· Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 21, εικ. 4) και καθαροειδή κύπελλα από το Κεφαλοχώρι Φιλιπιάτων (Ρήγιнос 1994, 94, 98-99, πίν. 78β-γ).

⁴⁹ Ο λέβητας, που έχει αποκατασταθεί κατά χώρα, φέρει διακόσμηση κυματοειδών γραμμών σε ταινία στη ζώνη των λαβών και στο χέιλος: Δάκαρης 1961α, 110· 1963β, 53, 64, εικ. 61· Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρησιτίδης 2015, 66-68. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χρησίμευε για την τελετουργική πλύση των χεριών πριν την είσοδο σε καθαγιασμένο χώρο. Πάντως, παρόμοιο καδόσχημο αγγείο βρέθηκε σε αποθηκευτικό χώρο οικίας στην Ελέα (Λάζαρη 2014, 394, πίν. 128β).

⁴⁹ Δάκαρης 1961α, 112, πίν. 67β· Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4α.

⁵⁰ Η ανωδομή θα πρέπει να ήταν από οπτόπλινθους (Δάκαρης 1960α, 117· 1960β, 102).

⁵¹ Δάκαρης 1960α, 120· 1960β, 107· 1993, 18· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Σήμερα τα ορύγματα έχουν καλυφθεί με χώμα και ο διάδρομος έχει ισοπεδωθεί.

⁵² Εντός του δωματίου, το ανατολικό τμήμα του οποίου έχει καταρρεύσει (Ζήδρου 2008, 145), βρέθηκαν όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, τμήματα πήθων, λίγοι κύαμοι και λιγοστά οστά ζώων.

⁵³ Ο ανασκαφέας υπέθεσε την ύπαρξη δύο θυρών, μια στα αν. για τους εξερχόμενους από το χώρο και μία στο μέσο της ν. πλευράς, η οποία θα επικοινωνούσε με το διάδρομο (Δάκαρης 1960α, 114· 1960β, 102· Ζήδρου, 2008, 117· Αγγέλη 2015β, 22). Αντίθετα, στο σχέδιο που αποκαθιστά ο Baatz (1999, 152, εικ. 4), το δωμάτιο δε διαθέτει θυραία ανοίγματα.

⁵⁴ Πρόκειται κυρίως για δίωτες και άωτες λεκανίδες με διακόσμηση από ταινίες στο εσωτερικό (Δάκαρης 1961, πίν. 71α· 1993, 18-19· Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 8· Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4γ).

λίθους και ασβέστη.⁵⁵ Εσωτερικά διαιρείται σε τρία ορθογώνια κλίτη. Το μεσαίο κλίτος (**εικ. 2**) αποτελείται από την κεντρική αίθουσα (με διαστάσεις στο εσωτερικό 15x4.20μ.). Τα πλάγια κλίτη (**εικ. 1**) χωρίζονται με ενδιάμεσους τοίχους σε τρία δωμάτια το καθένα (I, Λ1, Λ στο δυτικό κλίτος και K, Μ1, Μ στο ανατολικό κλίτος), από τα οποία τα γωνιακά επικοινωνούν με θύρες με το κεντρικό δωμάτιο. Στο δάπεδο του κεντρικού κλίτους, που είναι επιστρωμένο με χοντρές πώρινες πλάκες τοποθετημένες σε 14 εγκάρσιες σειρές βρέθηκαν ένας μεγάλος λιθοσωρός και παχύ στρώμα οσιράκων από στενόλαιμα αγγεία, ενσφράγιστοι εμπορικοί αμφορείς,⁵⁶ μυλόλιθοι, μια συμπαγής μάζα από σιδερένια ελάσματα, χυτοί χάλκινοι τροχοί, οδοντωτά επίσχεστρα, καθώς και διάφορα μεταλλικά αγγεία και σκεύη.⁵⁷ Σημαντικότερο εύρημα είναι ένας μεγάλος χάλκινος λέβητας που βρέθηκε κοντά στο βόρειο τοίχο.⁵⁸ Στο βορειοανατολικό τμήμα της αίθουσας αποκαλύφθηκε πώρινη κλίμακα με τρεις αναβαθμούς που προφανώς συμπληρώνονταν στο ανώτερο τμήμα της με ξύλινες βαθμίδες που οδηγούσαν σε όροφο. Στα δωμάτια των πλευρικών κλιτών εντοπίστηκαν 40 μεγάλοι⁵⁹ και οκτώ μικρότεροι πίθοι, που περιείχαν κατά κύριο λόγο απανθρακωμένους καρπούς, αγνύθες (σε μια συγκέντρωση 49 συνολικά στο δωμάτιο Γ⁶⁰), λύχνοι, αποθηκευτικά και επιτραπέζια αγγεία,⁶¹ κύπελλα πόσεως,⁶² απανθρακωμένοι καρποί και θείο μέσα σε πίθους, λεκάνες, μυλόπετρες, σιδερένιες πλίνθοι και ειδώλια [επτά γυναικείες κεφαλές,⁶³ ένα ειδώλιο φτερωτού δαίμονα,⁶⁴ δύο προτομές θεάς με ψηλό πόλο⁶⁵ (**εικ. 3**) και τμήμα τρίποδα με ανάγλυφη διακόσμηση

⁵⁵ Δάκαρης 1960α, 114· 1960β, 102.

⁵⁶ Πρόκειται για δύο ροδιακές λαβές, που σώζουν τα ονόματα Θέστορος και Δαμοκρατεύς, αντίστοιχα (Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 283, αρ. Α3, πίν. 2α, 285-286, αρ. 7β).

⁵⁷ Δάκαρης 1960α, 117-118· 1960β, 103-104· 1964β, 59, εικ. 64.

⁵⁸ Ήταν καυασκευασμένος από 10 μεγάλα σφυρήλατα ελάσματα, που συνδέονται μεταξύ τους με αμφικέφαλους ήλους και ενισχυτικά ελάσματα. Οι χυτές λαβές, που είχαν σχεδόν λιώσει από την υψηλή θερμότητα, έφεραν πλαστική διακόσμηση με όρθιους λέοντες που στηρίζονταν σε τροχό (Δάκαρης 1964β, 59-60, εικ. 66).

⁵⁹ Ανήκουν σε σχήμα χαρακτηριστικό της ελληνιστικής περιόδου, με ψηλό ωοειδές σώμα μέγιστη διάμετρο στο κέντρο της κοιλίας και χαμηλό λαιμό, οριζόντιο χείλος και σχετικά στενό στόμιο. Τα τοιχώματά τους ήταν αρκετά ισχυρά (Γιαννοπούλου 2016, 294). Για παράλληλα από άλλες θέσεις της Θεσπρωτίας, βλ. Λάζαρη 2014, 394.

⁶⁰ Δάκαρης 1964β, 57· 1975α, 149· 1975β, 86· Τζουβάρα-Σούλη 1983, 10. Λόγω των διαστάσεων του δωματίου I, που περιορίζονταν αισθητά από την παρουσία δέκα μεγάλων και τριών μικρών πίθων, δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι οι αγνύθες προέρχονται από όρθιο αργαλειό.

⁶¹ Αμφορείς, υδρίες, πρόχοι, πιθαμφορείς (πρβλ. Ένα παράδειγμα από τάφο της Αμβρακίας; Ανδρέου και Ανδρέου 1997, 89, πίν. 71), κρατήρες, λεκανίδες και αμφορείς Δυτικής Κλιτύς (πρβλ. τον αμφορέα από την Φοινίκη: Ζονδί 2009, 100-101, αρ. 15-16). Βλ. γενικά Δάκαρης 1960α, πίν. 92β· 1964α, πίν. 44-46· Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 7· Γραβάνη 1988-1989· Φάκλαρη 2009, 120.

⁶² Βλ. το μεγάλο ημισφαιρικό σκύφο από το δωμάτιο K με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύς στο σώμα, που στηρίζεται σε τρεις ανάγλυφες προτομές που απεικονίζουν θεότητα με στεφάνι κισσού και τσαμπιά σταφυλιού που κρατά θύρο, φτιαγμένες από την ίδια μήτρα. Για την ταυτότητα της μορφής, βλ. Δάκαρης 1964β, 55, 57, εικ. 60-61, 1993, 26, εικ. 17 (Διόνυσος-Αδης), Ζήδρου 2008, 155 (κεφαλές Διονύσου και Άδη), Βοκοτοπούλου 1973, 44 (γυναικείες κεφαλές) και Γραβάνη 1988-1989, 107, σημ. 100, πίν. 6α (Διόνυσος). Πρβλ. Γραβάνη 2000, 485, πίν. 233, αρ. 3 (από την Κασσώπη).

⁶³ Δάκαρης 1964β, 55-56, εικ. 59· 1964γ, πίν. 349γ, 1970, 20· Βοκοτοπούλου 1973, πίν. 10α· Mancini 2017, 211.

⁶⁴ Δάκαρης 1964γ, 310.

⁶⁵ Δάκαρης 1960α, πίν. 90δ· 1960β, 106, εικ. 121· 1970, 16, 1993, 28, εικ. 18· Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 5· Βοκοτοπούλου 1973, πίν. 10β· Eckschmitt 1998, 230, εικ. 9· Φάκλαρη 2008, 119· Mancini 2011, εικ. 3. Η

κεφαλής σκύλου μέσα σε στεφάνη⁶⁶]. Πολυάριθμα αγροτικά και οικοδομικά εργαλεία (άροτρα, αλέτρια, πτύα, δρεπάνια, δικέλλια, πριόνια, διπλός πέλεκυς), αιχμές δοράτων και βελών βρέθηκαν στις επιχώσεις των δωματίων, εν μέσω οπτόπλινθων, ωμών πλινθών, κεράμων και πηλομαζών, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι έπεσαν από τον όροφο, όταν κατέρρευσε το κτίριο.

Ο ανασκαφέας θεώρησε ότι ο όροφος δεν είχε δάπεδο που να κάλυπτε έκταση αντίστοιχη με του ισουγείου, αλλά αντίθετα ότι διαμορφώνονταν εξώστες κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων του, πάνω στους οποίους πατούσαν τοίχοι που αποτελούνταν μόνο από τις πλινθούς των δύο παρειών, ενώ στο εσωτερικό τους ήταν κούφιοι και περιέκλειαν περιμετρικό καμαροσκεπή διάδρομο.⁶⁷ Το υπόλοιπο τμήμα του ήταν ανοικτό, ως την στέγη, που αποκαταστάθηκε υποθετικά ως τετρακλινής, με κεράμους κορινθιακού τύπου,⁶⁸ ενώ οι διάδρομοι και τα προκτίσματα στεγάζονταν με δικλινή στέγη από κυρτούς κεράμους.

Αναμφισβήτητα, το πιο εντυπωσιακό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του κτιρίου είναι η υπόγεια αίθουσα (**εικ. 4**), που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το κεντρικό κλίτος, και έχει τις ίδιες διαστάσεις με αυτό. Ήταν λαξευμένη εντός του φυσικού βράχου (4.30μ. ύψος), ενώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη θύρας. Την οροφή της, που παράλληλα αποτελεί το πλακόστρωτο δάπεδο της υπέργειας αίθουσας, έφεραν 15 επιμελώς λαξευμένα τόξα, τα οποία στηρίζαν πεσσοί. Στο πεζούλι ενός τόξου εντοπίστηκε ένα πήλινο αγγείο, ενώ στο δάπεδο βρέθηκε σκελετός ζώου, πιθανόν προβάτου.⁶⁹

Η αναπαράσταση του ελληνιστικού συγκροτήματος στην αρχική του φάση, όπως την πρότεινε ο ανασκαφέας, θυμίζει τον ελληνιστικό, ανατολικής καταγωγής, τύπο του μαυσωλείου με την υπόγεια αίθουσα –δηλαδή τον χώρο του τάφου ή την κρύπτη– και το υπέργειο μνημείο, με πυραμιδωτή στέγη.⁷⁰ Σε αυτή την αρχιτεκτονική μορφή προστέθηκαν βοηθητικοί χώροι και ο λαβύρινθος (ν. διάδρομος), ο οποίος υπέβαλλε την ιδέα της περιπλάνησης στον Κάτω Κόσμο.⁷¹ Η προσθήκη του δυτικού τμήματος δεν αλλοίωσε το χαρακτήρα του κτιρίου.

Το συγκρότημα καταστράφηκε από πυρκαγιά το 167 π.Χ. κατά τη διάρκεια της εισβολής των Ρωμαίων στην Ήπειρο.⁷² Μπορούν να προταθούν τρία σενάρια για την

συγκεκριμένη εικονογραφία εμφανίζεται σε κατώτερης ποιότητας προτομή από τον Αυλότοπο Σουλίου στο Μουσείο Ηγουμενίτσας (Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 76).

⁶⁶ Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 4. Παρόμοια στηρίγματα φέρουν πήλινοι βωμοί (Γραβάνη 1988-1989, 108, σημ. 108). Η υπόθεση ότι πρόκειται για μονοκέφαλο Κέρβερο (Δάκαρης 1960α, 119, πίν. 90γ· 1960β, 105) οφείλεται στην ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο, αλλά αντιβαίνει στην εικονογραφική παράδοση της περιοχής, όπου ο Κέρβερος απεικονίζεται με τρία κεφάλια (Franke 1961, 40-46, πίν. 3-4 [νομίσματα της Ελέας του 338-335 π.Χ.]· Quantin 1999, 84 [χάλκινο ειδώλιο από το Καταφύλλι της Πίνδου]).

⁶⁷ Δάκαρης 1960α, 115· 1993, 22· Ζήδρου 2008, 145.

⁶⁸ Αίσθηση προκαλεί η απουσία ανθεμωτών ηγεμόνων καλυπτήρων, η οποία ερμηνεύθηκε ως συνειδητή προσπάθεια να μην υπάρξει πλαστικός διάκοσμος που θα φαίδρυνε τη σκυθρωπή όψη του κτιρίου (Δάκαρης 1964α, 47).

⁶⁹ Ο ανασκαφέας θεώρησε ότι ο σκελετός και το αγγείο τοποθετήθηκαν κατά την κατασκευή της αίθουσας, η οποία κατόπιν σφραγίστηκε: Δάκαρης 1975α, 146, πίν. 127δ (αγγείο)· 1975β, 82-85.

⁷⁰ Βλ. συνοπτικά Lauter 2016, 192-193.

⁷¹ Δάκαρης 1960β, 109-110.

⁷² Δάκαρης 1964α, 51-52· 147· 1970, 19, 1972, 180· 1976β, 83· Cabanes 1976, 295-296· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103· Baatz 1999, 153· Ζήδρου 2008, 140· Φάκλαρη 2009, 119· Αγγέλη 2015β, 24. Για την ρωμαϊκή εισβολή, βλ. Cabanes 1976, 297-307· Λιάμπη 2009, 22· Bowden 2009, 167.

καταστροφή: είτε οι Ρωμαίοι κατέλαβαν το συγκρότημα και το πυρπόλησαν, είτε η πυρκαγιά ξέσπασε κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, ή τέλος οι αμυνόμενοι εγκατέλειψαν το χώρο πριν γίνει μάχη και αφού τον πυρπόλησαν, για να μην πέσουν στα χέρια των Ρωμαίων οι άφθονες προμήθειες. Πιο πιθανή φαίνεται η τρίτη λύση, που ταιριάζει με την τακτική της καμένης γης που ακολουθούν διαχρονικά οι στρατοί που υποχωρούν και επιπλέον εξηγεί την απουσία πολύτιμων αντικειμένων από το χώρο, τα οποία θα πρέπει οι αποχωρούντες να πήραν μαζί τους.⁷³ Αν ίσχυε το πρώτο σενάριο, οι Ρωμαίοι σίγουρα θα είχαν αφαιρέσει τα τρόφιμα, τα εργαλεία και τα όπλα πριν την πυρπόλησή του συγκροτήματος, καθώς αποτελούσαν πολύτιμη λεία, απαραίτητη για τη συνέχιση μιας εκστρατείας σε ξένα και εχθρικά εδάφη. Αν ίσχυε το δεύτερο σενάριο, τότε θα είχαν βρεθεί στο χώρο που σφραγίστηκε με την κατάρρευση του ορόφου τα βλήματα από καταπέλτες, σφεντόνες και τόξα που εκοφενδόνισαν οι επιτιθέμενοι.

Τμήμα της αυλής χρησιμοποιήθηκε εκ νέου από τον 1^ο αι. π.Χ. και εξής.⁷⁴ Η συγκεκριμένη φάση κατοίκησης θεωρείται άσχετη με την λειτουργία του κτιρίου κατά την ελληνιστική περίοδο⁷⁵. Ενδείξεις καταστροφής και τελικής εγκατάλειψης κατά τον 4^ο-6^ο αι. μ.Χ. έχουν αποδοθεί στη δραστηριότητα των χριστιανών στην περιοχή.⁷⁶ Στον ίδιο χώρο εντοπίζονται δύο νεότερα κτίσματα, μια χριστιανική Μονή του 18^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁷ και μια οχυρή οθωμανική οικία (κούλια) του 19^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁸

Εναλλακτικές ερμηνείες

Η μοναδική συστηματική κριτική της ερμηνείας του Δάκαρη προήλθε από έναν ειδικό της αρχαιολογίας των όπλων, τον Dietwulf Baatz⁷⁹ και βασίστηκε στην αρχιτεκτονική μορφή του συγκροτήματος, στη φύση των ευρημάτων και στην ταύτιση των χυτών χάλκινων τροχών και επίσχεστων από την κεντρική αίθουσα με τμήματα

⁷³ Τα μόνα αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα ήταν ένα καμένο αργυρό ρυτό σε σχήμα κέρατος ελαφιού από το δωμάτιο K και η αργυρή κεφαλή μόσχου από αγγείο ή άλλο σκεύος από το δωμάτιο M1: Δάκαρης 1964β, 57 και 55, εικ. 58· Βοκοτοπούλου 1973: αρ. ευρ. 4405 και 4433.

⁷⁴ Πρόκειται για δύο ορθογώνια δωμάτια κατασκευασμένα με αργούς λίθους, απ' όπου προέρχονται έντυπες σφραγίδες σε κεράμους και πώματα πυξιδών σε λατινικό και ελληνικό αλφάβητο. Οι κάτοικοι προφανώς σχετίζονται με τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής (Δάκαρης 1963α, 90-2· 1963β, 59-62· 1964β, 51· 1976α, 147· 1976β, 83· 1993, 27· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 292-294· Σαμσάρης 1994, 64, 137-138, αρ. 26-31· Ζήδρου 2008, 148-49· Φάκλαρη 2009, 116· Αγγέλη 2015β, 24).

⁷⁵ Δάκαρης 1963α, 91· 1963β, 61. Ο Σαμσάρης (1994, 69, 106) θεωρεί ότι η εγκατάσταση σχετίζεται με τη συνέχιση της λατρείας στο Νεκρομαντείο. Αυτό όμως δεν επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα στο χώρο του κυρίως ιερού. Εξάλλου, ο Πασσιανός (9.30.6), τον 2^ο αι. μ.Χ. αναφέρεται στο μαντείο σε παρελθόντα χρόνο. Σύμφωνα με την Κωνσταντάκη (2015β, 75) ο χώρος λειτουργήσε ως σταθμός ανάπαυσης και αλλαγής υποζυγίων για ταξιδιώτες του δρομολογίου Γλυκός Λιμένας-Νικόπολη, όπως αναφέρεται στην *Tabula Peutingeriana*. Ενδείξεις χρήσης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εντοπίζονται και στις νότιες παρυφές του λόφου (ταφές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.: Δάκαρης 1958α, 112) και λίγο βορειότερα (δύο κεραμικοί κλιβανοί της αυτοκρατορικής περιόδου: Κοντογιάννη 2001-2004, 91-92).

⁷⁶ Δάκαρης 1963α, 91· 1963β, 61.

⁷⁷ Ο μονόχωρος Ξυλόστεγος ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Λυκούρεσης ήταν σιναϊτικό μετόχι και οικοδομήθηκε πάνω στο βορειοανατολικό δωμάτιο του κυρίως κτίσματος και στα 2/3 της βόρειας πλευράς του κεντρικού κλίτους. Τα ερειπωμένα κελιά (που κατεδαφίστηκαν το 1958) εδράζονταν στο β. διάδρομο: Δάκαρης 1958α, 107· 1958β, 98· 1960α, 115· 1990α, 165· 1990β, 74· Ζήδρου 2008, 141· Αγγέλη 2015β, 21· Κωνσταντάκη 2015α, 34-47.

⁷⁸ Κωνσταντάκη 2015α, 38-40· Ιωακειμίδου και Κουτσοτόλη 2015, 69-73· Κωνσταντάκη και Μπουζάκη 2015, 74-77.

⁷⁹ Baatz 1979· 1982· 1994, 146-168· 1999.

καταπελτών. Το κεντρικό κτίριο αναγνωρίστηκε ως οχυρή αριστοκρατική κατοικία (“Einbefestigter Adelssitz”), του τύπου του «πυργόσπιτου» (“Turmgehoft”).

Ο κεντρικός πυρήνας (εικ. 5), που κτίστηκε μαζί με ένα τμήμα του νοτίου διαδρόμου (ύστερος 4^{ος}/πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.), περιλάμβανε πύργο με ισχυρά λίθινα τοιχώματα στο ισόγειο και δύο ορόφους με ωμές πλίνθους και οικόπλινθους. Τα πλευρικά κλίτη λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι, ενώ στους ορόφους βρίσκονταν τα διαμερίσματα του ιδιοκτήτη. Η δεύτερη φάση ανήκει στην ίδια περίπου περίοδο, με την προσθήκη μίας πύλης στο νότιο διάδρομο, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ένα πολύπλοκο σύστημα εισόδου με προφανή αμυντικά πλεονεκτήματα.⁸⁰ Σε τρίτη, κοντινή χρονολογικά φάση, προστέθηκαν οι δύο πτέρυγες σε σχήμα V (ο βόρειος και ο ανατολικός διάδρομος), προκειμένου να αυξηθούν οι αποθηκευτικές δυνατότητες του κτιρίου.⁸¹

Κατά τον Baatz, αντίστοιχα κτίσματα με το Νεκρομαντείο, και μάλιστα με είσοδο στο νότο, συναντάμε στα νησιά των Κυκλάδων, όπου η αρχιτεκτονική μορφή του «πυργόσπιτου» είναι πολύ διαδεδομένη. Έχει υποστηριχθεί ότι τα πυργόσπιτα προστάτευαν από τις ξαφνικές επιδρομές πειρατών, καθώς σε περιόδους ανάγκης μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό ατόμων.⁸² Το συγκρότημα του Μεσοποτάμου, λόγω του μεγέθους του που το κατατάσσει ως το μεγαλύτερο γνωστό ανάλογο παράδειγμα, θεωρήθηκε ως μια πολύ μεγάλη οχυρή κατοικία, το κέντρο ενός κρατιδίου, που ελέγχονταν από κάποιο Θεσπρωτό αριστοκράτη.⁸³

Ο Baatz απέρριψε την ταύτιση του χώρου με ιερό, εξαιτίας της έλλειψης των χαρακτηριστικών στοιχείων που θα τεκμηριώναν λατρευτική χρήση (βωμοί, επιγραφές, αφιερώματα, λατρευτικό άγαλμα, αντικείμενα με απεικονίσεις θεών⁸⁴). Βέβαια, σε κανένα άλλο νεκρομαντείο δε βρέθηκαν ανάλογα ευρήματα.⁸⁵ Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ο χώρος δε λειτουργούσε ως ναός, καθώς με βάση τις πηγές η μόνη διαπιστωμένη λειτουργία του ήταν ως νεκρομαντείο.⁸⁶

Η παρουσία πύθων, μυλόλιθων, αγροτικών εργαλείων και αποθηκευμένων τροφών θεωρήθηκε ασύμβατη με τον ιερό χαρακτήρα του χώρου. Είναι γεγονός ότι οι πύθοι αποτελούν πολύ συνηθισμένο εύρημα σε αγροτικές εγκαταστάσεις της ελληνιστικής περιόδου. Στην ίδια την Ήπειρο έχουν ανασκαφεί οικίες και αγροικίες με πιθεώνες, που

⁸⁰ Ένας μεγάλος, τετράγωνος κάτοψης λίθος είναι τοποθετημένος κάθετα και σε επαφή με τη νότια παραστάδα της μεσαίας πύλης, η οποία φέρει κατακόρυφη λάξευση στις ακμές. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται (Baatz 1999, 151-152, εικ. 2· Suha 2007, 33, εικ. 6αβ, 72) ως ένδειξη ότι ο λίθος αποτελεί προσθήκη μεταγενέστερη της δημιουργίας της πύλης (η ίδια ιδιαιτερότητα απαντά στο φρούριο του Αγίου Δονάτου). Η κοντινή χρονολόγηση προκύπτει από το γεγονός ότι οι τρεις πύλες είναι πανομοιότυπες στην κατασκευή (Δάκαρης 1958β, 98-99· 1964α, πίν. 47α· 1993, 18-19).

⁸¹ Η βάση του ανατολικού τοίχου ακολουθούσε ένα ιδιαίτερο τρόπο κατασκευής: σε τακτά διαστήματα τοποθετείται κάθετα ένας μεγάλος λίθος που ενώνει τις δύο παρείς του τοίχου (Suha 2007, 72-73). Όμοια τοιχοποιία συναντάμε σε τοίχο του πύργου στο φρούριο του Αγίου Δονάτου και στον τοίχο δίπλα στην πύλη του διατειχίσματος στα Γίτανα (Suha 2007, 42-43, εικ. 15).

⁸² Βλ. Young 1956, 132-133· Haselberger 1978, 1980· Hoepfner 2005, 473-476.

⁸³ Baatz 1982, 213· 1999, 154. Ένα αντίστοιχο κτίσμα στην περιοχή της Περγάμου που ανήκε στον Πέρση ευγενή Ασιδάτη περιγράφει ο Ξενοφών (*Ανάβασις* 7,8, 12-14. Βλ. Bogdani 2011, 133).

⁸⁴ Baatz 1999, 153· Ustinova 2009α, 75.

⁸⁵ Όπως σωστά επισημαίνει ο Ogden (2001β, 21, σημ. 9).

⁸⁶ Την απουσία ναού τονίζει ο Spawforth 2006, 220.

όμως στεγάζουν περιορισμένο αριθμό πύθων.⁸⁷ Αντίθετα, μεγαλύτεροι αριθμοί απαντούν σε δημόσια κτίρια.⁸⁸ Η παρουσία πύθων δεν είναι σπάνια,⁸⁹ ενώ ούτε και η εναπόθεση εργαλείων είναι άγνωστη στα ιερά του ελλαδικού χώρου.⁹⁰

Το μεγαλύτερο βάρος στην επιχειρηματολογία του Baatz έχει η υποτιθέμενη παρουσία καταπελών στους δύο ορόφους του Νεκρομαντείου, με βάση την οποία απέρριψε τον πυρήνα της ανασύστασης της τελετουργίας από τον Δάκαρη, που υποστήριζε ότι τα επίσχεστρα και οι τροχοί (εικ. 6) αποτελούν τμήματα μηχανής που σήκωνε το λέβητα μέσα στον οποίο εμφανίζονταν τα φάσματα των νεκρών.⁹¹

Στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας βρέθηκαν 14 τροχοί, που συγκροτούν επτά ζεύγη, καθώς και τέσσερα οδοντωτά επίσχεστρα. Τρεις ακόμη τροχοί προέρχονται από τα πλευρικά δωμάτια. Ο Baatz θεώρησε ότι οι 21 σωζόμενοι τροχοί και επίσχεστρα αποτελούν τις *χοινικίδες* (ροδέλες) έξι καταπελών και μιας χειροκίνητης βαλλίστρας.⁹² Κάθε καταπέλτης χρησιμοποιούσε δύο ζεύγη ροδελών, αλλά μόνο για τους τέσσερις (τύποι 1-4) σώθηκαν όλες. Η ξύλινη σκυτάλη που σώζεται σε έναν από του μεγαλύτερους τροχούς προέρχεται από το μοχλό με τον οποίο τραβούσαν προς τα πίσω τη χορδή του τόξου για να τεντώσει. Η ταύτιση των τροχών με *χοινικίδες* καταπέλτη επιβεβαιώνεται από αντίστοιχα ευρήματα σε άλλες περιοχές.⁹³ Οι καταπέλτες της Εφύρας διακρίνονται σε επτά τύπους που μπορούσαν να ρίχνουν πέντε διαφορετικών μεγεθών βλήματα⁹⁴ (πίν. 1).

Τύπος	Αρ. σωζ. χοινικίδων	Εσωτ. διάμετρος	Μήκος βλήματος	Μέγεθος καταπέλτη
1	4	8.4 εκ.	0.77 μ.	2.1x1.2 μ.
2	4	8.3 εκ.	0.77 μ.	2.1x1.2 μ.
3	4	13.6 εκ.	1.23 μ.	3.4x1.9 μ.
4	4	6.0 εκ.	0.54 μ.	1.5x0.9 μ.
5	2	7.5 εκ.	0.69 μ.	1.9x1.1 μ.
6	1	3.4 εκ.	0.31 μ.	χειροκίνητος
7	2	5.6 εκ.	0.54 μ.	1.4x0.8 μ.

Πίνακας 1. Τύποι χοινικίδων καταπέλτη από την Εφύρα

⁸⁷ Στις οικίες της Ελέας απαντούν τρεις ως εννέα πύθοι (Πρέκα-Αλεξανδρή 1988α, 350, σχέδιο 8· Ρήγιнос και Λάζαρη 2007, 42-45· Λάζαρη 2014, 394). Η οικία του Σεβαστού (περίχωρα της Ελέας), απέδωσε συνολικά 11 πύθους (Turmo 2011, 186). Οι πύθοι στις αγροικίες είναι περισσότεροι, αλλά δεν προσεγγίζουν καν τον αριθμό των πύθων του Νεκρομαντείου: η αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων απέδωσε 15 πύθους από δύο επιμήκεις πηθέωνες (Πλιάκου 2008, 761-763· 2016, 374).

⁸⁸ Το ελληνιστικό ηρωοναείο στα Γίτανα φιλοξενούσε χώρους συμποσίου και δύο πηθέωνες με 21 τουλάχιστον πύθους (Κάντα-Κίτσιου 2008, 58). Ένα δημόσιο κτίριο στην αγορά της Ελέας περιείχε τέσσερις ακέραιους και πληθώρα θραυσμένων πύθων (Λάζαρη 2014, 394).

⁸⁹ Παρουσία πύθων είναι γνωστή στα ιερά της Μητέρας των Θεών στη Μακεδονία, καθώς και σε διάφορους χώρους στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο: βλ. Γιαννοπούλου 2016.

⁹⁰ Βλ. τη μελέτη της Κρον 1998, για τα δρεπάνια, τα οποία αφθονούν στο Νεκρομαντείο.

⁹¹ Δάκαρης 1964α, 46, πίν. 43α· 1964β, 62· Βοκοτοπούλου 1973, 44. Βλ. παρακάτω, σελ. 122.

⁹² Baatz 1979· 1982· 1999, 153· Rihill 2007, 131-132· Campbell και Delf 2003, 13-15· Campbell 2011, 684-685. Η Rihill (2007, 133) υποστηρίζει ότι η χειροβαλλίστρα είχε μήκος 0,645μ. και έριχνε λίθινα βλήματα, παρόμοια με της σφενδόνης, βάρους ως 18γρ.

⁹³ Υπάρχουν πάνω από 50 ευρήματα από 35 διαφορετικούς καταπέλτες: Baatz 1999, 155, εικ. 9· 1978, εικ. 9· Rihill 2006, 295-297· Campbell και Delf 2003, 13.

⁹⁴ Campbell και Delf 2003, 14. Με βάση την αναπαράσταση ενός καταπέλτη από την Ampurias (Baatz 1982, πίν. 47.3) και τα σχέδια του Baatz (1999, 155, εικ. 10) και του Delf (Campbell και Delf 2003, πίν. Β· Campbell 2011, 683, εικ. 2) δημιουργήθηκε ένα αντίγραφο του μεγαλύτερου καταπέλτη, που εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων (Vassileiou 2014, 4, εικ. 11).

Η ερμηνεία του Baatz στηρίζεται επίσης στο ότι βρέθηκαν διάφορες αιχμές πυραμιδοσχημων δοράτων που αντιστοιχούν σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη βλημάτων, καθώς και μικρότερα βέλη για το χειροκίνητο καταπέλτη-βαλλίστρα.⁹⁵

Οι καταπέλτες αποτελούν εύρημα ασύμβατο με τα στοιχεία που δίνουν έμφαση στην αγροτική παραγωγή, επομένως το συγκρότημα δεν είχε αρχικά στρατιωτικό χαρακτήρα, παρά την οχυρή του θέση σε σημείο που επέτρεπε τον έλεγχο της διάβασης από τον κόλπο της Αμμουδιάς προς τα βόρεια.⁹⁶ Οι καταπέλτες μεταφέρθηκαν εκεί την περίοδο της ρωμαϊκής εισβολής του 168/167 π.Χ. Επομένως, η παρουσία τους δεν επαρκεί για την απόρριψη της ταύτισης του χώρου με ιερό.⁹⁷

Η συγκεκριμένη ερμηνεία του χώρου γνώρισε σημαντική αποδοχή στην πρόσφατη έρευνα. Αρχικά, η υπόθεση του Δάκαρη είχε γίνει αποδεκτή από το σύνολο σχεδόν των ερευνητών.⁹⁸ Μετά τη δημοσίευση των πορισμάτων του Baatz, η πλειοψηφία των ερευνητών απέρριψε την ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο.⁹⁹ Στην πραγματικότητα, η ερμηνεία του χώρου ως οχυρή αριστοκρατική οικία παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα από όσα λύνει. Υπάρχουν τέσσερις ομάδες αντεπιχειρημάτων, που αφορούν αντίστοιχα στην αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, στην ερμηνεία ορισμένων ευρημάτων και τη θέση τους μέσα στο συγκρότημα, στην ενδεχόμενη παρουσία καταπελών στον όροφο της κεντρικής αίθουσας και τέλος, στη μορφή και τη χρήση της υπόγειας αίθουσας.

⁹⁵ Ο Baatz (1982, 229-231, εικ. 7, πίν. 45.2) μελέτησε 27 αιχμές και κατέταξε τυπολογικά τις 13 που δεν παρουσίαζαν σημάδια διάβρωσης που αλλοίωσαν τις αρχικές τους διαστάσεις. Ο παχύτερος τύπος, με διάμετρο 20χιλ. και βάρος 50γρ. αντιπροσωπεύεται από ένα παράδειγμα, ένας λίγο μικρότερος τύπος, με διάμετρο 17χιλ. και βάρος 40γρ. επίσης από ένα, ο τρίτος τύπος με διάμετρο 12χιλ. και βάρος 28-29γρ. από επτά και ο τέταρτος τύπος, με διάμετρο 11χιλ. και βάρος 19γρ., από τρία.

⁹⁶ Baatz 1999, 153· Lauter 2016, 207.

⁹⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις των Rihill 2007, 132 και Lauter 2016, 207.

⁹⁸ Daux 1959, 665-69· 1961, 729-733· 1962, 767-772· Vanderpool 1959, 282· 1961, 302· Janssens 1961, 387-388· Webster 1966, 9· Hammond 1967, 63-66, 667-668· Lehmann 1969, 1· Martin 1973, 25· Βοκοτοπούλου 1973, 41-45· Borgeaud 1974, 19· Cabanes 1976, 509· Παπαχαζής 1976α, 111. 1976β, 442· Hardie 1977, 280· Clark 1979, 60· Vermeule 1979, 200-201· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 295· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 99-110· 1983. 2013· Van Straten 1982 (όπως αναφέρεται από τον Ogden 2001β, 20, σημ. 8)· Burkert 1987, 164· 1993, 252-253 (αρχική έκδοση 1979)· Snodgrass 2000, 294, σημ. 59 (αρχική έκδοση 1971).

⁹⁹ Kron 1998, 198· Ogden 2001α, 174· 2001β, 21· Bonnechere 2003β, 246-247· Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 345· Curnow 2004, 61· Burkert 2005, 36· Rihill 2007, 130-133· Suha 2007, 67, 82 , 95· Ustinova 2009α, 74-75· Pliakou 2010· Friese 2010α, 33· 2013, 228· 2018, 218-220· Stoneman 2011, 71· Piccinini 2012, 319· Beaulieu 2015, 31· Domínguez 2015, 129, σημ. 103· Mancini 2017. Οι ταυτίσεις του συγκροτήματος με φρούριο (von Ehrenheim 2009, 252), οχυρή κοινοτική αποθήκη (Quantin και Fouache 1999, 44-46) ή βοηθητικό χώρο εξαρτώμενο από το παρακείμενο Νεκρομαντείο (Hornblower 2013, 264) αποτελούν παραλλαγές της υπόθεσης του Baatz. Την ταύτιση με ιερό απορρίπτουν, τονίζοντας την αναλογία με οχυρές θέσεις στην Ήπειρο, οι Holtzmann 1989, 221 και Ceka 1993, 132, σημ. 41. Σκεπτικοί, κλίνοντας στο να υιοθετήσουν την ερμηνεία του Baatz, είναι οι Wiseman 1998, 18 και Φάκλαρη 2009, 121. Απλή παράθεση των ερμηνειών: Bardel 2005, 88-89· Veilleux 2012, 25, σημ. 34· Αγγέλη 2015γ, 32· Κωνσταντάκη 2015β, 74-75· Magli 2015, 103-105· Alden 2015, 44, σημ. 124. Υπάρχουν και αρκετοί μελετητές που είτε απορρίπτουν (Lauter 2016, 206-207 [αρχική έκδοση 1986])· Müller 1987, 909-913· Ecksmitt 1998· Mitta 2003, 137-138, σημ. 15· Moustakis 2006, 158-163· Συρόπουλος 2012, 88· Harrari 2013, 302· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 6) είτε αγνοούν τις εναλλακτικές ερμηνείες (Dalègre 1983· Garland 1985, 3· Γραβάνη 1988-1989, 106, Schachter 1992, 5· Mlynarczyk 1990, 229· Potter 1994, 236, σημ. 21· Σαμσάρης 1994, 106· Sourvinou-Inwood 1995, 75-76· Arnott 1996, 244· Hall 1996, 152· Σουρέφ 1996, 454· Donatieu και Vilatte 1996, 86· Bremmer 2002, 74· Olalla 2002, 38-39· Spawforth 2006, 220· Retallack 2008, 653, Ζήδρου 2008· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 46).

Η αρχιτεκτονική μορφή των πυργόσπιτων ή των οικιών και αγροκτημάτων με πύργο είναι πολύ διαδεδομένη σε αρκετές περιοχές του ελληνικού κόσμου κατά την κλασική και ελληνοιστική περίοδο, όπως μαρτυρούν κείμενα¹⁰⁰ και αρχαιολογικά ευρήματα (Μεγαρίδα, Αττική, Πελοπόννησος, Θάσος, Λευκάδα¹⁰¹). Πέραν της ύπαρξης του πύργου, τα παραπάνω κτίρια διαφέρουν στην αρχιτεκτονική μορφή τους. Τα πυργόσπιτα των Κυκλάδων έχουν τετράγωνη ή κυκλική κάτοψη, μεγάλο αριθμό ορόφων και λίθινη ανωδομή, ενώ συνήθως είχαν αυλή και περίβολο,¹⁰² στοιχείο που απουσιάζει από το Νεκρομαντείο πριν την τελευταία φάση οικοδόμησης. Γενικά, ο τύπος της οικοδόμησης που απαντά στο Νεκρομαντείο, με λίθινο ισόγειο και κατασκευή από πλίνθους στον όροφο, απαντά κατά κύριο λόγο σε τραπεζοειδείς ή πυραμιδόσχημους πύργους στην Αργολίδα.¹⁰³ Οι αγροικίες της Αττικής περιλαμβάνουν ευρύχωρη αυλή γύρω από την οποία οργανώνονται τα δωμάτια της οικίας και πύργος, ο οποίος δεν επικοινωνεί με αυτά ή είναι τελειώς ανεξάρτητος.¹⁰⁴ Οι πύργοι αυτοί ήταν κατοικίες δούλων, γεγονός που εξηγεί την απομόνωση τους, αλλά και τον οχυρό τους χαρακτήρα, που στρέφεται ενάντια στους ίδιους τους κατοίκους και όχι σε εξωτερικούς εχθρούς. Αγροικίες με πύργο, σε μορφή αντίστοιχη με αυτές της Αττικής, έχουν βρεθεί στην Πιερία (Κομπολόι).¹⁰⁵ Όμως απουσιάζουν από την Ήπειρο, τουλάχιστον με βάση τα δημοσιευμένα παραδείγματα.¹⁰⁶ Πύργοι στην Αττική και τις Κυκλάδες που εμφανίζονται σήμερα απομονωμένοι, έχουν σχετιστεί με την καλλιέργεια της γης και με την εκμετάλλευση ορυχείων.

Οχυρές εγκαταστάσεις στη Χαονία και τη Θεσπρωτία έχουν κατά καιρούς συγκριθεί με το ελληνοιστικό συγκρότημα στο Μεσοπόταμο.¹⁰⁷ Στις περιοχές αυτές, η οχυρωμένη εγκατάσταση πάνω σε ένα χαμηλό λόφο που ελέγχει κοιλάδες, στρατηγικά περάσματα και λιμάνια, είναι πολύ διαδεδομένη. Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο είναι η πολυγωνική τοιχοποιία για τους περιβόλους. Βάσει μεγέθους, ταξινομούνται ως πόλεις ή πολιίσματα, φρουρία και αγροτικές οικίες.

Στην περιοχή της Θεσπρωτίας, ο Suha μελέτησε 13 οχυρές θέσεις,¹⁰⁸ εκ των οποίων μόνο το Νεκρομαντείο (με έκταση 0.24 εκτάρια) αναγνωρίζεται ως οχυρή αριστοκρατική οικία. Η συνοπτική αυτή ανάλυση δείχνει ότι η θέση είναι μοναδική στην Θεσπρωτία,¹⁰⁹ καθώς συνδυάζει μεν όλα τα χαρακτηριστικά των οικισμών και των φρουρίων ως προς την ισχυρή οχύρωση, αλλά περικλείει υπερβολικά μικρή έκταση ώστε να ταξινομηθεί σε μία από τις δύο παραπάνω κατηγορίες και αρκετά μεγάλη ώστε να θεωρείται απλώς ως

¹⁰⁰ Nowicka 1975 (πάπυροι από την Αίγυπτο)· Young 1956, 133 (επιγραφή πώλησης οικίας και πύργου και ψευδο-Δημοσθενικός λόγος *Κατά Ενέργου και Μνησιβούλου*, 53-57).

¹⁰¹ Young 1956, 144-146· Morris και Papadopoulos 2005, 155-179, με βιβλιογραφία.

¹⁰² Hoerfner 2005, 473-474· Morris και Papadopoulos 2005, 166, εικ. 13.

¹⁰³ Morris και Papadopoulos 2005, 164, εικ. 11.

¹⁰⁴ Morris και Papadopoulos 2005, 165, εικ. 12 (αγροικία της Βάρης).

¹⁰⁵ Πουλάκη 2003, 66.

¹⁰⁶ Πλιάκου 2008· 2016· 2017 (Επισκοπή Ιωαννίνων)· Φάκλαρη και Νιάρου 2014 (Αμβρακία).

¹⁰⁷ Ceka 1993, 132, σημ. 41· Quantin και Fouache 1999, 47.

¹⁰⁸ Suha 2007, 94-97. Η Παραμυθιά, η Ελέα, η Εφύρα, η Κασσώπη, το Δυμόκαστρο, τα Γίτανα και η Ντόλιανη ανήκουν στον τύπο των οχυρών πόλεων ή πολισιμάτων (με έκταση εντός των τειχών που κυμαίνεται από 3.5 ως 30 εκτάρια)· ο Άγιος Δονάτος, ο Πύργος Ραγίου και η Κιοτέζα είναι φρουρία (με έκταση από 0.4 ως 1.1 εκτάρια). Στα τελευταία θα πρέπει να προστεθεί και πύργος ή φρουκτορία στο Ελευθέρι (διαστάσεων 15x10μ) που φέρει πολυγωνική τοιχοποιία παρόμοια με αυτή του Νεκρομαντείου (Ρήγιнос 1998, 538).

¹⁰⁹ Ο Wiseman (1998, 18) επισημαίνει τον εντοπισμό δύο παρόμοιων θέσεων κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας που διεξήγαγε το *Nikopolis Project*, αλλά δεν δίδονται περαιτέρω στοιχεία.

αγροικία.¹¹⁰ Το γεγονός αυτό εγείρει το ερώτημα κατά πόσο ήταν σε θέση ακόμη και ένας εξαιρετικά εύπορος ιδιώτης, να προβεί σε μια τέτοια κολοσσιαία επένδυση που απαιτούσε την ισοπέδωση όλου του λόφου, την ανέγερση ενός τόσο μεγάλου κτιρίου και τη χρήση υλικών που δεν ήταν διαθέσιμα στην περιοχή, όπως οι πωρολιθικές πλάκες του δαπέδου της κεντρικής αίθουσας. Αντίθετα, μια κοινή επένδυση για την ανέγερση ενός σημαντικού ιεροῦ, θα δικαιολογούσε τη μεγάλη διάθεση πόρων.

Στην περιοχή της Χαονίας έχει μελετηθεί μεγάλος αριθμός οχυρών θέσεων¹¹¹ που είτε βρίσκονται στις εσχατιές της επικράτειας των πόλεων, ελέγχοντας περάσματα σε στρατηγικές θέσεις¹¹² είτε αποτελούν οχυρωμένους οικισμούς κοντά στις πόλεις.¹¹³ Τέλος, αναγνωρίζονται και θέσεις που συνδυάζουν τον οχυρωματικό χαρακτήρα με την αγροτική ή κτηνοτροφική παραγωγή. Αξιοσημείωτες είναι οι θέσεις ΜετοQUI, Çumproga και Dobra, που παρουσιάζουν γενικές ομοιότητες με τη μορφή του Νεκρομαντείου, όπως την αντιλαμβάνεται ο Baatz, καθώς περιλαμβάνουν ένα κεντρικό ισχυρό πύργο που περιβάλλεται από τείχη.¹¹⁴ Σε όλες τις περιπτώσεις, οι πύργοι έχουν δύο ορόφους και μεγαλύτερο ύψος από τα υπόλοιπα κτίσματα, διαστάσεις 10x10 περίπου, ανωδομή εξ' ολοκλήρου λίθινη με ψευδοισόδομη τοιχοποιία, ενώ εντάσσονται σε αυλή διαστάσεων περίπου 35x35μ και περιβάλλονται από δωμάτια οικιστικού και αποθηκευτικού χαρακτήρα.¹¹⁵

Η μορφή των πύργων της Χαονίας, αλλά και τα όσα είναι γενικότερα γνωστά για την οχυρωματική αρχιτεκτονική της περιοχής, καθιστούν δύσκολη την ταύτιση του κεντρικού οικοδομήματος του Νεκρομαντείου με πύργο (εικ. 5). Ακόμη και σε οχυρώσεις που κτίστηκαν με το πολυγωνικό σύστημα, για τους πύργους υιοθετούνταν

¹¹⁰ Η υποτιθέμενη αναλογία της Θεσπρωτίας με τη Λυκία, που προτείνει ο Suha (2007, 80-81) δεν μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά. Οι έρευνες στη Λυκία έχουν αναδείξει την παρουσία οχυρών οικιών με κεντρικό πύργο, γύρω από τον οποίο κτίζονται δωμάτια (αναφέρονται 77 παραδείγματα γύρω από την πόλη των Κυανών: Kolb και Thomsen 2004, 26-33). Εντούτοις, αυτές ανήκουν στην περίοδο πριν την αστικοποίηση της περιοχής (6^{ος}-μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.). Αντίθετα, οι οχυρές θέσεις της Θεσπρωτίας ανήκουν στην ύστερη κλασική περίοδο το νωρίτερο, όταν στην περιοχή αναπτύσσονται οι πόλεις και μόνο μία από αυτές έχει θεωρηθεί αριστοκρατική οικία.

¹¹¹ Πρόκειται κυρίως για θέσεις γύρω από την Φοινίκη (Giorgi και Bogdani 2011· Bogdani 2011), ενώ είναι γνωστές και θέσεις κοντά στην Αντιγονεία, το Βουθρωτόν και την Αμαντεία.

¹¹² Τέτοιο χαρακτήρα έχουν οι θέσεις Vagalati και Dema στην επικράτεια της Φοινίκης και οι θέσεις Lekki και Selo στην επικράτεια της Αντιγονείας: Giorgi και Bogdani 2011, 102.

¹¹³ Για παράδειγμα οι θέσεις Paleomonastiri, She Gjini, Ripësi, Duka, Maçani και Karalibeu στην επικράτεια της Φοινίκης και οι θέσεις Labra, Kryqit και Melani στην επικράτεια της Αντιγονείας: Giorgi και Bogdani 2011, 102.

¹¹⁴ Giorgi και Bogdani 2011, 103-104· Bogdani 2011, 126, εικ. 4. Η Malathrea (Morris και Papadopoulos 2005, 204-205, εικ. 34· Bogdani 2011, 125, εικ. 3, 128, εικ. 6, 136· Giorgi και Bogdani 2011, 105, εικ. 11), παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να έχει τέσσερις πύργους με ισόδομη τοιχοποιία στις γωνίες του τετράγωνου περιβόλου. Μία ακόμη θέση, η Matomaga, που έχει ερμηνευθεί ως κτηνοτροφική μονάδα, περιλαμβάνει τετράγωνο περιβόλο με πολύ ευρεία αυλή και μικρό οικοδόμημα στα νότια (Giorgi και Bogdani 2011, 105-106, εικ. 12-13· Bogdani 2011, 137). Η θέση Çuka (Bogdani 2011, 127-130, εικ. 8), που έχει παραλληλιστεί με το Νεκρομαντείο (Ceka 1993, 132, σημ. 41), αναγνωρίζεται ως ανάκτορο, καθώς περιλαμβάνει δύο πτέρυγες με πολυάριθμα δωμάτια. Δεν έχουν διασωθεί στοιχεία που να πιστοποιούν την ύπαρξη πύργου, ο οποίος, σε κάθε περίπτωση, δεν είχε κεντρική θέση στο συγκρότημα. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της Dobra (επικράτεια της Φοινίκης) με κεντρικό πύργο και ευρύχωρη αυλή, που έχει ταυτιστεί με έξω-αστικό ιερό της Άρτεμης: DeMaria και Merkouri 2007, 150-159· Giorgi και Bogdani 2011, 104.

¹¹⁵ Bogdani 2011, 129, εικ. 7.

ψευδοϊσόδομη¹¹⁶ ή ένας συνδυασμός της ισόδομης τοιχοποιίας στις γωνίες των τοίχων και της πολυγωνικής στο κέντρο,¹¹⁷ για στατικούς λόγους. Καθοριστικό είναι το γεγονός ότι το κτίριο του Νεκρομαντείου δεν ανταποκρίνεται στα αμυντικά χαρακτηριστικά που έχουν οι υπόλοιπες θέσεις. Ο όροφος ήταν κτισμένος με ωμές πλίνθους και οπτόπλινθους, γεγονός που θα καθιστούσε το κτίριο ευάλωτο σε βλήματα λιθοβόλων καταπελών, ενώ θα ήταν αρκετά εύκολο να πυρποληθεί. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι πύργος με διαστάσεις 21.80x21.65μ, όπως του κεντρικού οικοδομήματος, ξεπερνά κατά πολύ τις διαστάσεις των πύργων στο σύνολο του ελληνικού κόσμου. Τέλος, η μελέτη της στρωματογραφίας δεν προσφέρει ενδείξεις υπέρ της υπόθεσης για την ύπαρξη δύο ορόφων.¹¹⁸

Εντύπωση προκαλεί επίσης το γεγονός ότι παρά την κλίμακα της οικοδομικής δραστηριότητας, δε δημιουργήθηκε αυλή πριν από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Η απουσία της είναι ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα στην ερμηνεία του χώρου ως αγροτικής εγκατάστασης, καθώς δεν υπάρχει γνωστό παράδειγμα αγροικίας που να μη διαθέτει ούτε έναν ανοικτό χώρο για τις ποικίλες δραστηριότητες που θα τελούνταν εκεί. Αισθητή είναι και η απουσία ανοιγμάτων, πέραν του θυραίου, στο ισόγειο, γεγονός που σημαίνει ότι όλες οι καθημερινές δραστηριότητες της οικιστικής μονάδας θα τελούνταν στο σκοτάδι, σε πρωτοφανή έλλειψη εξαερισμού. Επίσης, δεν έχουν εντοπιστεί εργαστηριακοί χώροι, ούτε άλλες ενδείξεις παραγωγικής δραστηριότητας (πέραν της παρουσίας των μυλόλιθων για την άλεση των σιτηρών), ούτε κάποιος χώρος για το στάβλισμα ζώων. Αντίστοιχα, η κεντρική αίθουσα δεν παρουσιάζει κανένα από τα χαρακτηριστικά που θα επέτρεπαν την ταύτισή της με το ισόγειο κατοικημένου χώρου, καθώς δε βρέθηκε ίχνος εστίας. Ο βασικός οικιστικός τύπος στην Ήπειρο της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου είναι τα δωμάτια να οργανώνονται γύρω από μια κεντρική αίθουσα με εστία, τον *οίκο*.¹¹⁹ Θα περίμενε κανείς ότι μια τόσο περιόπιη οικία θα υιοθετούσε σε κάποιο βαθμό το κύριο χαρακτηριστικό της οικιστικής αρχιτεκτονικής της περιοχής.

Περαιτέρω ζητήματα εγείρει η διασπορά των ευρημάτων, που δε συμβαδίζει με τη χρήση του χώρου ως οικιστικής μονάδας. Ο μεγάλος λέβης δίπλα στην πύλη του β. διαδρόμου, βρίσκεται σε μια θέση που δεν τον καθιστά λειτουργικό ως αποθηκευτικό αγγείο. Ανεξήγητη παραμένει η συσσώρευση λεκανίδων στο νότιο διάδρομο και η συγκέντρωση στενόλαιμων αγγείων χοής στην κεντρική αίθουσα, σε ένα συγκρότημα που βρίθκει αποθηκευτικών χώρων, και κυρίως η εύρεση καμένων οστών σε ορύγματα στον ανατολικό διάδρομο, που παραπέμπει σε θυσία. Επιμέρους στοιχεία που δε συνάδουν με την ταύτιση του χώρου με οικία είναι οι συσσωρεύσεις λίθων σε διάφορα σημεία, τα διάσπαρτα όστρεα και βότσαλα στον ανατολικό διάδρομο, η ασυνήθιστα καλή ποιότητα και τα ιδιαίτερα σχήματα της κεραμικής του τύπου της Δυτικής Κλιτύς,¹²⁰ η παρουσία των ρυτών, των διάτρητων αγγείων και των δύο προτομών της Περσεφόνης¹²¹ (εικ. 3).

¹¹⁶ Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 39.

¹¹⁷ Suha 2007, 40-42 (Άγιος Δονάτος).

¹¹⁸ Η υπόθεση είναι απαραίτητη για να θεωρηθεί πύργος το κεντρικό οικοδόμημα, καθώς αν το κτίριο είχε έναν μόνο όροφο θα έφτανε τα επτά μέτρα ύψος ως τη στέγη, ενώ οι περισσότεροι καλά σωζόμενοι πύργοι έχουν ύψος πάνω από 10μ. και τρία ως τέσσερα επίπεδα.

¹¹⁹ Βοκοτοπούλου 1994, 198-200· Turmo 2011, 184-185, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁰ Haggari 2013, 303, σημ. 73.

¹²¹ Η εύρεση των δύο προτομών της Περσεφόνης ερμηνεύθηκε (Baatz 1999, 153) ως απόρροια της γειννιάσης του συγκροτήματος με το πραγματικό Νεκρομαντείο. Αντίθετα, οι Quantin και Fouache (1999, 46) θεωρούν ότι η παρουσία των προτομών και των άλλων ειδωλίων δεν επαρκεί για την ταύτιση του χώρου με

Ιδιαίτερος προβληματική είναι η υπόθεση ότι στον ένα ή τους δύο ορόφους του κτιρίου λειτούργησαν έξι ευθύτονοι καταπέλτες και μία χειροβαλλίστρα. Οι τέσσερις μεγαλύτεροι καταπέλτες (πίν. 1) θα χρειάζονταν μία βάση για να τοποθετηθούν και δύο χειριστές. Οι δύο μικρότεροι καταπέλτες, όπως και η χειροβαλλίστρα ήταν χειροκίνητοι.¹²² Ο μεγαλύτερος καταπέλτης θα είχε μήκος 3.4μ., οι τρεις αμέσως μικρότεροι, που χρειάζονταν βάση για να δράσουν 2.1μ., 2.1μ. και 1.9μ., ενώ οι δύο χειροκίνητοι θα είχαν μήκος 1.5μ. και 1.4μ. αντίστοιχα.

Οι καταπέλτες θα πρέπει να μεταφέρθηκαν από τη μικρή κλίμακα, της οποίας το πλάτος δεν ξεπερνά τα 1-1.2μ. Οι τέσσερις καταπέλτες με τη βάση θα πρέπει να συναρμολογήθηκαν επί τόπου, αλλιώς θα ήταν αδύνατο να ανέλθουν στους ορόφους. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η ανάβαση από τη στενή κλίμακα του καταπέλτη μήκους 3.4μ., έστω και χωρίς τη βάση του, μοιάζει δύσκολη, αν όχι αδύνατη.

Η συγκέντρωση των 18 χοινικίδων (εικ. 6) στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας ανήκει σε πέντε διαφορετικούς καταπέλτες. Η πιθανότητα αυτά τα τμήματα να προέρχονται από δύο ορόφους των οποίων τα δάπεδα κατέρρευσαν τόσο συμμετρικά ώστε να εναποτεθούν σε ένα σωρό μπροστά στην κλίμακα όλα τα χάλκινα τμήματα τους είναι πολύ μικρή.¹²³ Ακόμη και έτσι όμως, οι καταπέλτες των δύο ορόφων θα πρέπει να ήταν τοποθετημένοι στο ίδιο περίπου σημείο του κάθε ορόφου και συγκεκριμένα επάνω από την στενή, βόρεια πλευρά, πλάτους 4.2μ. της κεντρικής αίθουσας. Υποθετικά, ο μεγαλύτερος καταπέλτης, μήκους 3.4μ. και πλάτους τουλάχιστον 1,5μ. θα ήταν τοποθετημένος μαζί με έναν μικρότερου μεγέθους στον ένα όροφο, ενώ οι άλλοι τρεις καταπέλτες με βάση, με μήκος περίπου 2μ. και πλάτος τουλάχιστον 1μ. θα ήταν τοποθετημένοι στον άλλο όροφο.¹²⁴

Τα παράθυρα των πύργων σε οχυρώσεις του 3^{ου} αιώνα π.Χ. έχουν πλάτος που ποικίλλει από τα 0.62μ. ως το 1μ. και ύψος από τα 1.6μ. ως τα 1.9μ. περίπου.¹²⁵ Οι πύργοι της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου από την Ηράκλεια στο Λάτμο, την Ιασό, την Έφεσο και τη Σάμο έχουν ένα ή δύο παράθυρα σε κάθε όροφο, καθώς και στενότερα ανοίγματα. Αντίστοιχη διάταξη προτείνει και ο Suha για τους πύργους της οχύρωσης στο φρούριο του Αγ. Δονάτου. Κάθε πύργος, με διαστάσεις 5.6x4.1μ. στο εσωτερικό (27τμ. εμβαδόν) θα μπορούσε να στεγάσει με πολύ μεγάλη δυσκολία είτε δύο καταπέλτες του μεγέθους του μεγαλύτερου καταπέλτη του Νεκρομαντείου (διατεταγμένους σε δύο πλευρές) είτε δύο καταπέλτες με βάση του μεσαίου μεγέθους (1.9μ.-2.1μ.) ή τρεις χειροκίνητους καταπέλτες.¹²⁶

ιερό. Εντούτοις, η χειρονομία της γυναικείας μορφής να κρατά την άκρη της καλύπτρας παραπέμπει στη χειρονομία της ανακάλυψης που κάνουν οι νύφες κατά τη διάρκεια του γάμου. Ο γάμος – αρπαγή της Περσεφόνης είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της λατρείας της, επομένως η ταύτιση της προτομής του Μεσοπόταμου με την Περσεφόνη είναι πειστική. Βλ. Mancini 2017, 213 (όπου τονίζεται η ομοιότητα με ευρήματα από το ιερό της Κάτω Παναγιάς).

¹²² Rihill 2007, 132-133.

¹²³ Η μοναδική, εξαιρετικά ισχυρή, πιθανότητα είναι να κήκε το ανώτερο δάπεδο και οι εκεί καταπέλτες να έπεσαν στο παρακάτω δάπεδο, το οποίο με τη σειρά του κήκε και αυτό, έτσι ώστε όλα τα τμήματα των καταπελτών να καταλήξουν στο ίδιο ακριβώς σημείο.

¹²⁴ Η κατά προσέγγιση σχέση μήκους και πλάτους προκύπτει από τις μετρήσεις του Ober 1992, 150, πίν. 2. Σύμφωνα με τις μετρήσεις του Winter (1997, 250, πίν. II), το πλάτος θα πρέπει να ήταν ακόμη μεγαλύτερο (2.4μ. για καταπέλτη μήκους 3.52μ. και 1.5μ. για καταπέλτη μήκους 2.1μ.).

¹²⁵ Ober 1992, 159.

¹²⁶ Suha 2007, 40-49.

Αφαιρώντας το πλάτος της σκάλας (1.2μ.) το διαθέσιμο πλάτος της βόρειας πλευράς της κεντρικής αίθουσας σε κάθε όροφο για την τοποθέτηση των καταπελών είναι τρία περίπου μέτρα (**εικ. 1-2**). Θα πρέπει να φανταστούμε ότι ο τοίχος στον ένα όροφο διέθετε δύο παράθυρα και τρία στον άλλο. Στην περίπτωση των τριών παραθύρων αυτό είναι αδύνατο, ενώ στην περίπτωση των δύο παραθύρων είναι οριακά εφικτό. Μάλιστα, τα ανοίγματα θα ήταν τόσο κοντά, ώστε οι καταπέλτες να ήταν στριμωγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον, για να πέσουν τα μεταλλικά τους τμήματα στο ίδιο ακριβώς σημείο. Με αυτούς τους όρους, η λειτουργία των καταπελών θα ήταν πολύ δύσκολη.

Αν δεχθούμε ότι το κεντρικό δωμάτιο ήταν πύργος του τύπου που συναντάμε στις αγροικίες και όχι του οχυρωματικού τύπου που προορίζονταν να στεγάσει καταπέλτες,¹²⁷ τότε η παρουσία έστω και δύο παραθύρων στη στενή πλευρά, σε σημείο που εμποδίζεται από την κλίμακα, θα ήταν απολύτως περιττή. Ένα άλλο πρόβλημα είναι το πάχος των τοίχων. Αν οι τοίχοι των ορόφων είχαν το ίδιο πάχος με αυτούς του ισόγειου (3.3μ.), τότε, με εξαίρεση τον μεγαλύτερο καταπέλι, όλοι οι υπόλοιποι θα έπρεπε να είναι τοποθετημένοι στο γείσο του παραθύρου, αλλιώς θα έβαλλαν από το εσωτερικό του ορόφου χωρίς καμία δυνατότητα σκόπευσης.

Βρέθηκαν μόνο 27 αιχμές, δηλαδή 4-5 βλήματα για τον κάθε καταπέλι. Ο αριθμός είναι πολύ μικρός, εκτός αν υποθέσει κανείς ότι οι αμυνόμενοι έριξαν όλα τους τα βλήματα στους επιτιθέμενους.¹²⁸ Θα περίμενε κανείς οι καταπέλτες να ήταν οπλισμένοι τη στιγμή της καταστροφής, εντούτοις όλα τα βλήματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο κεντρικό δωμάτιο του δυτικού κλίτους (Δ1), σε αρκετά μεγάλη απόσταση από το βόρειο τμήμα της αίθουσας.¹²⁹

Όλα τα παραπάνω, και κυρίως η θέση των ελασμάτων και τροχαλιών και του χάλκινου λέβητα στο β. τμήμα της κεντρικής αίθουσας συνηγορούν στο ότι η μόνη ερμηνεία που ανταποκρίνεται στην εικόνα της ανασκαφής και δεν συγκρούεται με την κοινή λογική είναι αυτή που θέλει τα τμήματα των καταπελών να επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μια διαφορετική μηχανή.

Η ερμηνεία της υπόγειας αίθουσας (**εικ. 4**) αποτελεί ένα ακόμη πρόβλημα για όσους μελετητές απορρίπτουν την ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο. Έχουν προταθεί δύο διαφορετικές λύσεις: στην πρώτη, η υπόγεια αίθουσα ήταν δεξαμενή, ενώ στη δεύτερη ήταν κελάρι.¹³⁰ Ο Baatz, σημειώνοντας την απουσία κονιάματος για τη λείανση της ανώμαλης επιφάνειας των τοίχων, προτίμησε τη λύση του κελαριού.¹³¹ Η λύση αυτή όμως προσκρούει στο προφανές πρόβλημα ότι ταυτίζεται με αποθήκη ο μοναδικός χώρος που βρέθηκε σχεδόν άδειος σε ένα κτίριο με πολυάριθμους αποθηκευτικούς χώρους με αγγεία και τρόφιμα.

¹²⁷ Οι πύργοι που στέγαζαν έναν ως δύο καταπέλτες σε κάθε όροφο στις οχυρώσεις της Μικράς Ασίας (Ober 1992) και του ελλαδικού χώρου (Winter 1997), είχαν όλοι μεγαλύτερο πλάτος από τα διαθέσιμα 3μ. της βόρειας πλευράς της κεντρικής αίθουσας.

¹²⁸ Φάκλαρη 2009, 21.

¹²⁹ Δάκαρης 1964α, 50.

¹³⁰ Δεξαμενή: Ceka 1993, 132· Quantin και Fouache 1999, 45. Κελάρι: Baatz 1982, 213· 1999, 151-152· Ustinova 2009α, 74· Friese 2013, 228. Δεξαμενή ή κελάρι: Wiseman 1998, 18· Ogden 2001α, 174· 2001β, 21.

¹³¹ Baatz 1999, 152. Επένδυση με κονίαμα έχουν οι σκαμμένες στο βράχο ελληνιστικές δεξαμενές στο Δυμόκαστρο: Λάζαρη, Τζωρτζιάτου και Κουντούρη 2018, 290-291.

Οι Quantin και Fouache προκρίνουν τη λύση της δεξαμενής, τονίζοντας τη γενική ομοιότητα της κατασκευής με μια δεξαμενή στη Βύλλιδα της Ιλλυρίας¹³² και υποστηρίζοντας ότι υπήρχε ανοικτό σημείο στο ν. τμήμα της αίθουσας, που επέτρεπε την πρόσβαση για την άντληση του νερού και τον καθαρισμό. Επειδή ο σκληρός βράχος του πυθμένα ήταν αδιάβροχος, δεν έγινε καμία προσπάθεια ισοπέδωσης του. Αυτό βέβαια δεν εξηγεί την έλλειψη κονιάματος. Τέλος, θεωρείται ότι η μεγάλη επιφάνεια του κτιρίου καθορίστηκε από την ανάγκη ύπαρξης μεγάλης επικλινούς στέγης, από την οποία το βρόχινο νερό θα έρρεε στη δεξαμενή.¹³³ Παραγνωρίζεται όμως το γεγονός ότι η στέγη του συγκροτήματος κάλυπτε και τα τρία κλίτη, ενώ η υπόγεια αίθουσα καλύπτει έκταση ίση με αυτή του κεντρικού, επομένως, ελλείψει αγωγού, το βρόχινο νερό θα κυλούσε προς τα έξω. Η ταύτιση της υπόγειας αίθουσας με δεξαμενή προσκρούει και στην παρουσία του αγγείου και του σκελετού ζώου, τα οποία μπορούν καλύτερα να ερμηνευθούν ως *εγκαινόν*.¹³⁴

Η άποψη του ανασκαφέα ότι η υπόγεια αίθουσα αποτελεί ένα είδος κρύπτης υποστηρίζεται από τα όσα είναι γνωστά για άλλα λατρευτικά κτίρια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Υπόγεια αίθουσα που στηρίζεται σε τόξα ανασκάφηκε στο μαντείο του Απόλλωνα στην Κλάρο¹³⁵ και στο ιερό της «Τούμπαλλου» στη Νέα Πάφο της Κύπρου.¹³⁶ Παρόμοια κρύπτη, με τόξα που στηρίζουν το δάπεδο του ναού υπάρχει και στο ιερό του Δία στους Αιζανούς της Φρυγίας, το οποίο επίσης λειτουργούσε ως μαντείο¹³⁷ και σε διάφορα ιερά της ρωμαϊκής περιόδου όπου τελούνταν μυστήρια στη Συρία και τη Βόρεια Αφρική.¹³⁸

Το σημαντικότερο επιχείρημα υπέρ του ξεχωριστού και σημαντικού ρόλου της υπόγειας αίθουσας αποτελεί η ιδιαίτερη ακουστική της. Έρευνες που διεξήχθησαν από δύο συνεργάτες του Εργαστηρίου Ηχητικής Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ απέδειξαν ότι η υπόγεια αίθουσα είχε εξαιρετικά χαμηλή στάθμη θορύβου, που προσεγγίζει το μηδενικό επίπεδο θορύβου των σύγχρονων πειραματικών ανηχοϊκών θαλάμων.¹³⁹ Οι συγγραφείς

¹³² Η συγκεκριμένη δεξαμενή έχει στέγαση από τόξα, οι τοίχοι είναι εντελώς καλυμμένοι με κονίαμα και χρησιμεύουν ως βάση για τις καμάρες: Ceka 1993, 132· Quantin και Fouache 1999, 45, σημ. 41-42· Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 343. Δεξαμενές με καμαροσκεπή στέγαση είναι γνωστές και από άλλες θέσεις του ελληνιστικού κόσμου, όπως για παράδειγμα τη Δήλο.

¹³³ Quantin και Fouache 1999, 45 και σημ. 41.

¹³⁴ Δάκαρης 1975α, 146· 1975β, 82-85.

¹³⁵ Martin 1973, 25· Spawforth 2006, 198. Χρονολογείται στον ύστερο 1^ο αιώνα π.Χ., αλλά θεωρείται ότι αντικατέστησε κρύπτη με ανάλογη λειτουργία που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Το άδυτο αποτελείται από δύο δωμάτια (ύψους 1.8μ.) με θολωτή στέγη, που ενώνονται με ένα πέρασμα. Ο διάδρομος που οδηγούσε στο πρώτο δωμάτιο ήταν υπερβολικά στενός (0.70μ.) και μακρύς (25μ.) και άλλαζε κατεύθυνση επτά φορές. Στο «σηήλαιο» (*specus* με βάση τις πηγές) κατέβαινε τη νύχτα, μετά από κατάλληλη προετοιμασία ο μάντης, ο οποίος γνώριζε μόνο τα ονόματα των επισκεπτών και επέστρεφε το πρωί με τις απαντήσεις του θεού: Ustinova 2009, 109-112.

¹³⁶ Πάνω στο ιερό ανεγέρθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική, που κατέστρεψε τον υπερκείμενο ναό. Διασώθηκε όμως σε καλή κατάσταση η κρύπτη, ιδίων διαστάσεων με το ναό, που αποτελείται από δύο κυκλικής διατομής δωμάτια με θολωτή στέγη και διάδρομο σε σχήμα λαβυρίνθου: Mlynarczyk 1990, 226-227, πίν. 72.

¹³⁷ Spawforth 2006, 220.

¹³⁸ Martin 1973, 25.

¹³⁹ Ζαφράνας και Καραμπιζάκης 2009.

καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτό δεν ήταν ένα τυχαίο επίτευγμα.¹⁴⁰ Η φροντίδα των κατασκευαστών να αποδοθούν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στην υπόγεια αίθουσα δεν δικαιολογείται παρά μόνο αν αυτή είχε κάποιο ρόλο στα τελετουργικά δρώμενα του Νεκρομαντείου.

Τελετουργία

Αν και έχει υποστηριχθεί ότι η λατρεία στο Νεκρομαντείο αποτελεί συγκερασμό χθόνιας λατρείας του Ποσειδώνα Ήππου και της προελληνικής Μεγάλης Θεάς της βλάστησης με τη λατρεία του Αϊδωνέα/Άδη και της Περσεφόνης, που έφεραν άποικοι από την Ήλιδα κατά τον 14^ο αιώνα π.Χ.,¹⁴¹ δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να επιτρέπει να αναχθεί στην προ-ομηρική περίοδο.¹⁴²

Η κεραμική από τον αποθέτη στους πρόποδες του λόφου υποδηλώνει ότι το ιερό λειτουργούσε ήδη κατά τον ύστερο 7^ο αιώνα π.Χ., την περίοδο δηλαδή στην οποία αναφέρεται η πιο αξιόπιστη μαρτυρία για τη λειτουργία του Νεκρομαντείου, στο κείμενο του Ηροδότου (5.92) σχετικά με την επίσκεψη των απεσταλμένων του τυράννου της Κορίνθου Περιάνδρου και στη συνομιλία τους με το φάσμα της συζύγου του, Μέλισσας.¹⁴³ Το Νεκρομαντείο θα πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον Άδη και την Περσεφώνη, αν κρίνει κανείς από το ομηρικό κείμενο, αλλά και από το γεγονός ότι ο Πλούταρχος, αφηγούμενος την εκστρατεία του Πειρίθου και του Θησέα στη Θεσπρωτία, ονομάζει τους βασιλείς που αντιμετώπισαν τους εισβολείς Αϊδωνέα και Περσεφώνη.¹⁴⁴ Προς την κατεύθυνση

¹⁴⁰ Ανάλογα συμπεράσματα έδωσαν και δύο παρόμοιες έρευνες: Ραιρέτις *et al.* 2003· Ραιρέτις 2010, 45-48· Βασιλατωνόπουλος και Μουριζόπουλος 2004. Το γεγονός ότι τρεις έρευνες που ακολούθησαν διαφορετική μεθοδολογία κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα αναφορικά με την ηχητική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας επιβεβαιώνει την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων. Είναι δε άγνωστες στο σύνολο σχεδόν των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το Νεκρομαντείο.

¹⁴¹ Δάκαρης 1958β, 102· 1993, 31· Hammond 1967, 369· Σουέρεφ 1996, 454· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3. Αντίθετα, ο Snodgrass (2000, 294, σημ. 59) θεωρεί ότι η παρουσία μυκηναϊκού οικισμού στο λόφο αποκλείει την ύπαρξη πρώιμης λατρείας. Η υπόθεση της παρουσίας Ηλείων αποίκων (Hammond 1954· Δάκαρης 1993, 31) ενισχύεται από την ύπαρξη κοινών τοπωνυμίων (Εφύρα, Χάραδρος, Αχέρων) στις δύο περιοχές (Ευαγγελίδης 1956, 11-12· Quantin και Fouache 1999, 56-60), ενώ η λατρεία του Άδη είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Ηλεία, όπου υπήρχε ο μοναδικός ναός αφιερωμένος στο θεό που αναφέρει ο Πausanias (6.25.2-3). Περαιτέρω, έχει επισημανθεί (Quantin και Fouache 1999, 57) ότι η γεωμορφολογία, ιδιαίτερα στην περιοχή της Τριφυλλίας, στα σύνορα Ηλείας και Μεσσηνίας, θυμίζει έντονα το τοπίο της πεδιάδας του Φαναρίου. Παράλληλα, στη Φιγάλεια της γειτονικής Αρκαδίας, υπήρχε ιερό του Άδη και της Δήμητρας (Στράβων 8.3.15), ενώ ο Πausanias (3.17.9) μνημονεύει την παρουσία *ψυχαγωγών* στην ίδια περιοχή. Αντίθετα, ο Funke (1961, 47) θεωρεί ότι οι δεσμοί της περιοχής με την Ηλεία θα πρέπει να αναχθούν στο 5^ο αιώνα π.Χ. (θέση την οποία απορρίπτει ο Hammond 1967, 427-428). Σε πρόσφατη διεξοδική μελέτη του ζητήματος (Domínguez 2015, 111-112) η ύπαρξη ηλειακών αποικιών στην Ήπειρο, ακόμη και κατά τον 5^ο αιώνα, αμφισβητήθηκε.

¹⁴² Η ύπαρξη του Νεκρομαντείου κατά τον ύστερο 8^ο/7^ο αιώνα π.Χ. βασίζεται στη διαδεδομένη θεωρία ότι το ομηρικό κείμενο της Νέκυιας απηχεί νεκρομαντική πρακτική (Will 1953, 150, σημ. 2· Δάκαρης 1986, 110-130· Donadieu και Vilatte 1996· Sourvinou-Inwood 1996, 70-76· Ogdén 2001b, 43-44). Για την πιθανότητα ο Όμηρος να βασίστηκε σε προγενέστερο έπος, βλ. παραπάνω, σελ. 100.

¹⁴³ Η θεωρία σύμφωνα με την οποία ο Ηρόδοτος γνώριζε την ύπαρξη νεκρομαντείου στη Θεσπρωτία την εποχή του, αλλά περιγράφει τελετουργίες στο Ηραϊόν της Περαχώρας, το οποίο θα είχε την ίδια ακριβώς λειτουργία κατά την αρχαϊκή περίοδο, ενώ είχε πάψει να εκτελεί χρέη μαντείου κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. (Will 1953, 153-154· Donadieu και Vilatte 1996, 86-90), δε στηρίζεται σε κανένα στοιχείο και εύλογα έχει απορριφθεί (Quantin και Fouache 1999, 38· Ogdén 2001α, 184· 2001β, 24).

¹⁴⁴ Πλούταρχος, *Θησεύς*, 31 και 35.

γυναικείας θεότητας υποδεικνύουν τα κεφάλια γυναικείων ειδωλίων από τον αποθέτη, ενώ η παρουσία του Άδη ενισχύεται από το γεγονός ότι εμφανίζεται μαζί με τον Κέρβερο σε νομίσματα της Ελέας κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.¹⁴⁵

Ο Ogden θεώρησε ότι η τελετουργία γίνονταν στην ύπαιθρο, σε σημείο κοντά στον αποθέτη στους πρόποδες του λόφου, ενώ οι προσφορές και το αίμα των σφαγίων χύνονταν μέσα στα νερά της Αχερουσίας λίμνης.¹⁴⁶ Η άποψη του Δάκαρη ότι η λατρεία λάμβανε χώρα σε φυσικό σπήλαιο στη θέση που ανοίχτηκε κατά την ελληνιστική περίοδο η υπόγεια αίθουσα¹⁴⁷ συμφωνεί με τις τάσεις της πρόσφατης έρευνας, που καταδεικνύουν την ψυχολογική σημασία των σπηλαίων για την τέλεση της μαντείας, αλλά και τη σχέση τους με την πίστη στην ύπαρξη διόδων επικοινωνίας με τον Κάτω Κόσμο.¹⁴⁸ Επιπλέον, στους *Βάτραχους* του Αριστοφάνη (στ. 470-472) αναφέρεται ότι στον Κάτω Κόσμο υπάρχει ο βράχος της Στυγός με τη μαύρη καρδιά, ο σκόπελος του Αχέροντα που στάζει αίμα και ο Κωκυτός, γύρω από τον οποίο τρέχουν σκυλιά. Ίσως εδώ γίνεται ευθεία αναφορά στο επίκεντρο της λατρείας, το λόφο του Νεκρομαντείου, και στην προσφορά χοών στους νεκρούς με το αίμα των θυσιασμένων ζώων. Συνδυάζοντας τα στοιχεία που αναφέρουν ο Όμηρος, ο Ηρόδοτος και ο Αριστοφάνης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η νεκρομαντική πρακτική περιελάμβανε τη συνάντηση των πιστών με τα φάσματα των νεκρών, στα οποία έθεταν απευθείας τα ερωτήματά τους, αφού προηγουμένως είχαν τελέσει θυσία, ενώ η διαδικασία ολοκληρώνονταν με την προσφορά ενός δώρου στο ιερό. Με βάση τα όσα είναι γνωστά από ποιητικά αποσπάσματα σχετικά με τη νεκρομαντεία, τα τελούμενα λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια της νύχτας.¹⁴⁹ Δεν υπάρχει όμως καμία ένδειξη ότι η εμφάνιση των φασμάτων γίνονταν στα όνειρα των επισκεπτών¹⁵⁰.

Ο Δάκαρης βάσισε την ανασύσταση της ελληνιστικής τελετουργίας σε μια συνδυαστική ανάλυση των αρχαιολογικών καταλοίπων και των λιγοστών φιλολογικών μαρτυριών, έτσι ώστε η μία πηγή να συμπληρώνει την άλλη.¹⁵¹ Το σοβαρότερο μειονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι η προσπάθεια ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων υπό το πρίσμα μιας εξ' αρχής προσδιορισμένης παραδοχής για τη λειτουργία του χώρου, χωρίς να εξετάζονται τυχόν εναλλακτικές ερμηνείες. Παρά τα μεθοδολογικά

¹⁴⁵ Franke 1961, 40-46, πιν. 3-4· Ogden 2001β, 42.

¹⁴⁶ Ogden 2001β, 47. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι η δράση στους *Ψυχαγωγούς* του Αισχύλου (F273a *TrGF*) αναπαράγει τη νεκρομαντική πρακτική στην περιοχή του Αχέροντα: Επιπλέον, ο Ogden θεωρεί καθοριστική την απουσία σπηλαίου σε μια αττική ερυθρόμορφη πελίκη των μέσων του 5^{ου} αιώνα π.Χ., που δείχνει τον Οδυσσέα να κάθεται σε ένα βραχώδες τοπίο, έχοντας θυσιάσει τα δύο πρόβατα και να συναντά τον νεκρό πλοηγό του, τον Ελπήνορα, που προβάλλει μέσα από τη βλάστηση μιας λίμνης, ενώ πίσω από τον ήρωα στέκει ο Ερμής Ψυχοπομπός (Βοστώνη, Museum of Fine Arts 34.79; Ogden 2001β, 49-50, εικ. 8).

¹⁴⁷ Δάκαρης 1963α, 92· 1963β, 63· 1993, 27· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103· Bremmer 2002, 74· Ζήδρου 2008, 138-139. Η ανασκαφή δεν επιβεβαίωσε αλλά ούτε και διέψευσε την ύπαρξη σπηλαίου.

¹⁴⁸ Ogden 2001α, 184-185· 2001β, 25-27· Ustinova 2009α, 68· Friese 2010α, 36· Pfanz, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfanz, Manetas και Papatheodorou 2014, 110-112.

¹⁴⁹ Βλ. γενικά Ogden 2001β, 166.

¹⁵⁰ Την άποψη ότι οι πιστοί συναντούσαν τους νεκρούς στα όνειρά τους ασπάζονται οι Cumont 1949, 94· Dodds 1973, 207, σημ. 3· Ogden 2001α, 178-180· 2001β, 75-92.

¹⁵¹ Δάκαρης 1961α, 116-119· 1970, 13-15· 1993, 15-22· Dakaris 1973, 145-146. Βλ. επίσης Τζουβάρα-Σούλη 1979, 99-110· 2013, 5· Moustakis 2006, 158-163· Ζήδρου 2008, 165-168. Η μεγάλη πλειοψηφία των ερευνητών που αποδέχονται την ταύτιση του ελληνιστικού συγκροτήματος με το Νεκρομαντείο, αποδέχονται σε γενικές γραμμές την ερμηνεία της τελετουργίας όπως ανασυσταίνεται από τον Δάκαρη: βλ. παραπάνω, σημ. 98-99.

προβλήματα που εγγενώς περιέχει ένα τέτοιο κυκλικό σχήμα,¹⁵² έχει το πλεονέκτημα να εντάσσει όλους τους χώρους και το σύνολο των κινητών ευρημάτων σε μια συνεκτική αφήγηση.

Κεντρικό στοιχείο της αφήγησης είναι η πεποίθηση του Δάκαρη ότι καθώς η ελληνιστική περίοδος ήταν εποχή ορθολογισμού και αμφισβήτησης της παραδεδομένης θρησκείας και μυθολογίας, το ιερατείο του Νεκρομαντείου έπρεπε να καταφύγει σε τεχνάσματα για την εμφάνιση των φασμάτων, προσφέροντας ένα είδος ψευδο-επιστημονικής απόδειξης της αυθεντικότητας της τελετουργίας.¹⁵³ Η απουσία ιστορικών πηγών για την τελετουργία δεν αποτελεί πρόβλημα, καθώς εικάζεται ότι τα δρώμενα περιβάλλονταν από άκρα μυστικότητα, ενώ η γνωστοποίηση τους θα επέσυρε την ποινή του θανάτου.¹⁵⁴

Η συγκεκριμένη αφήγηση αναγνωρίζει την ύπαρξη τριών σταδίων σωματικής και ψυχικής προετοιμασίας πριν την επαφή με τον επικίνδυνο και δυνητικά επιβλαβή κόσμο των νεκρών.¹⁵⁵ Η πρώτη φάση γίνονταν στα νότια δωμάτια της αυλής (**εικ. 1**), που προοριζόνταν για τη σύντομη φιλοξενία των πιστών ή αποτελούσαν ενδιάμεσα των ιερέων. Η δεύτερη φάση γίνονταν στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου, όπου ο επισκέπτης διέμενε για κάποιο χρονικό διάστημα.¹⁵⁶ Περιλάμβανε χοές¹⁵⁷ (όπως συνάγεται από την παρουσία διάτρητων δοχείων, μυροδοχείων και σκευών χοής), διαίτα από χοιρινό κρέας (κρίνοντας από το οστεολογικό υλικό που βρέθηκε), όστρεα, κριθαρένιο ψωμί και κύαμους (κουκιά),¹⁵⁸ λουτρά και καθαρμούς για την αποφυγή μιάσματος.¹⁵⁹ Το τρίτο και τελικό στάδιο προετοιμασίας, κατ' αναλογία με τα όσα διαδραματιζόνταν στα Καβείρια μυστήρια στο Ιερό της Σαμοθράκης,¹⁶⁰ γίνονταν στο δωμάτιο του ανατολικού διαδρόμου, όπου έφτανε ο πιστός έχοντας προηγουμένως πλύνει τα χέρια του στο *λουτήριον* που

¹⁵² Quantin και Fouache 1999, 44· Piccinini 2012, 319. Ένα ακόμη σημαντικό μεθοδολογικό πρόβλημα είναι ότι οι δύο βασικές γραπτές πηγές, το ομηρικό κείμενο και ο *Μένιππος* του Λουκιανού, αντιμετωπίζονται ως αυθεντικές μαρτυρίες για την τελετουργία στο ιερό του Αχέροντα (Δάκαρης 1960α, 122· 1961α, 112, σημ. 3-4), παραβλέποντας το γεγονός ότι απέχουν χρονολογικά μεταξύ τους 10 αιώνες περίπου και αναφέρονται σε διαφορετικές περιόδους από αυτή της λειτουργίας του ελληνιστικού συγκροτήματος. Επιπλέον, άστοχη είναι η πεποίθηση ότι το έργο του Λουκιανού σατιρίζει την τελετουργία που λάμβανε χώρα στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα, αλλά η δράση τοποθετείται σκόπιμα στη Μεσοποταμία, προκειμένου ο συγγραφέας να αποφύγει την κατηγορία της ασέβειας (Δάκαρης 1993, 22), καθώς αντιφάσκει με την άποψη του ίδιου του ανασκαφέα ότι η λατρεία είχε πάψει να τελείται στο Νεκρομαντείο ήδη από το 168/167 π.Χ.

¹⁵³ Δάκαρης 1993, 21.

¹⁵⁴ Κατ' αναλογία με τα Ελευσίνια Μυστήρια: Δάκαρης 1961α, 119· 1993, 22· Ζήδρου 2008, 168· Αγγέλη 2015β, 31.

¹⁵⁵ Η υπόθεση των τριών σταδίων υποβάλλεται από την ιδέα της τριπλής διάθρωσης του χώρου που επικρατεί γενικά στο ιερό: Δάκαρης 1961α, 112· 1961β, 123. Ανάλογη μακρά προετοιμασία με ειδική διαίτα και παραμονή σε υπόγειο χώρο αναφέρει και ο Πausanias (9.39-40.1), που επισκέφτηκε προσωπικά το ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά και κατέβηκε στον Κάτω Κόσμο. Βλ. Bonnechere 2003α. Για τον κίνδυνο που ενέχει η επικοινωνία με τους νεκρούς βλ. Friese 2010α, 30.

¹⁵⁶ Γίνεται λόγος για τρεις νύκτες ή τρεις χρονικές περιόδους ασαφούς διάρκειας: Δάκαρης 1961α, 110, 112· 1961β, 122. Η Φάκλαρη (2009, 116) κάνει λόγο για τρεις εβδομάδες.

¹⁵⁷ Για τη σημασία των χοών στη νεκρομαντεία, βλ. Ogden 2001β, 169-170· Συρόπουλος 2012, 93.

¹⁵⁸ Με βάση την προετοιμασία που περιγράφεται στο *Μένιππο* του Λουκιανού (7), εικάζεται ότι η διαίτα περιελάμβανε επίσης μέλι, νερό και γάλα (Δάκαρης 1961α, 114, 117· Ζήδρου 2008, 165).

¹⁵⁹ Σε λουτρά υποβάλλονταν οι επισκέπτες στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά (Pausanias 9.39.5), ενώ αναφέρονται και στον *Μένιππο* του Λουκιανού (7: λουτρά 29 ημερών στον ποταμό Ευφράτη, ξεκινώντας με τη νέα Σελήνη). Βλ. Δάκαρης 1961α, 112, σημ. 4· 1970, 10.

¹⁶⁰ Δάκαρης 1961α, 112. Για τα στάδια μύησης στη Σαμοθράκη, βλ. Clinton 2003, 60-70.

βρίσκονταν αριστερά της πύλης και ρίξει έναν αποτρόπαιο λίθο στο σωρό που βρίσκονταν στα δεξιά.¹⁶¹ Περιελάμβανε αυστηρότερη διαίτα και συχνότερες πράξεις εξαγνισμού. Κατά τον Δάκαρη, η διαίτα έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην καθοδήγηση των αισθήσεων, αφού η κατανάλωση χλωρών κυάμων και λούπινων μπορεί να επιφέρει ζάλη, παραισθήσεις, ακαταληψία και αλλεργίες (κυαμιάσις, λαθυρισμός).¹⁶²

Μετά την προσφορά θυσίας σε όρυγμα στο δάπεδο του ανατολικού διαδρόμου,¹⁶³ με βάση το τελετουργικό που περιγράφεται στη Νέκυια της *Οδύσσειας*,¹⁶⁴ έστρεφε προς τα δεξιά¹⁶⁵ και εισέρχονταν στο λαβύρινθο,¹⁶⁶ όπου πρόσφερε άλφιτα και χοές από λεκανίδες που εν συνεχεία θρυμματιζόνταν τελετουργικά.¹⁶⁷ Διερχόμενος από τρεις σιδερόφρακτες πύλες,¹⁶⁸ έφτανε στην κεντρική αίθουσα, όπου έριχνε έναν αποτρόπαιο λίθο και πρόσφερε χοές¹⁶⁹ προς τιμή του Άδη και της Περσεφόνης, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα, διέμεναν στην περικλειστή υπόγεια αίθουσα.¹⁷⁰ Κατά τη διάρκεια της ιεροτελεστίας, ο πιστός μαζί με τον ιερέα οδηγό του θα επικαλούνταν συνεχώς τις ψυχές των νεκρών, θα απήγγειλε

¹⁶¹ Δάκαρης 1993, 18. Οι λιθοσωροί είναι οι «λόφοι του Ερμή» με αποτρεπτικό χαρακτήρα, στους οποίους αναφέρεται ο Cornutus (*Denatura Deorum* 16.168). Βλ. Van Straten 1982, 215-230, όπως αναφέρεται σε Ogden 2001β, 20, σημ. 8.

¹⁶² Δάκαρης 1990α, 167· 1990β, 77.

¹⁶³ Κρίνοντας από τα οστά που περισυλλέχθηκαν από τα πέντε ορύγματα που εντοπίστηκαν, θυσίαζαν κατά κύριο λόγο πρόβατα, και σπανιότερα βοοειδή και χοίρους. Η παρουσία των έμπυρων θυσιών στον ανατολικό διάδρομο θα αποτελούσε, μέσω της μελέτης των σπλάχνων των σφαγίων και κατ' αναλογία με τα όσα είναι γνωστά από το τελετουργικό στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά (Παυσανίας 9.39.6), τον τελευταίο έλεγχο από πλευράς των ιερέων για το κατά πόσον ο επισκέπτης γίνονταν αποδεκτός από τις θεότητες του μαντείου. Οι θυσίες ανήκουν στον τύπο του ολοκαυτώματος, όπου το σφάγιο δεν καταναλώνεται, αλλά καίγεται ολόκληρο, μια πρακτική που απαντά γενικά στις χθόνιες λατρείες (βλ. Ogden 2001β, 168-169). Αν και έχει διατυπωθεί η ένσταση ότι στην ελληνική θρησκεία είναι αδιανόητο να γίνονται θυσίες σε κλειστό χώρο (Ustinova 2009α, 75, σημ. 141), δεν έχει δοθεί καμία επαρκής εναλλακτική ερμηνεία. Ανάλογα ίχνη θυσίας (εσχάρα γεμάτη τέφρα σε δάπεδο του 8^{ου} αι. π.Χ.) έχουν βρεθεί στην Περαχώρα, στο εσωτερικό του ναού της Ήρας Λιμενίας. Βέβαια, η λειτουργία του κτιρίου αυτού ως ναού έχει αμφισβητηθεί (Tomlinson 1992).

¹⁶⁴ *Οδύσσεια*, λ24 κε.: φτάνοντας στο σημείο που του είχε υποδειχθεί από την Κίρκη, ο Οδυσσεάς άνοιξε με το σπαθί του λάκκο και πρόσφερε στους νεκρούς μέλι, γάλα, κρασί, νερό και άλφιτα. Θυσίασε ένα κριάρι σε όλες τις ψυχές και ένα μαύρο πρόβατο στην ψυχή του Τειρεσία, το σώμα των οποίων κάηκε ολοκληρωτικά προς τιμήν των νεκρών. Σε αντίθεση με τα τελούμενα στο Νεκρομαντείο, ο Οδυσσεάς δε θυσιάζει στο εσωτερικό του σηλαίου (Δάκαρης 1960α, 122).

¹⁶⁵ Η δεξιόστροφη πορεία εξηγείται από τον van Straten (1982, 215-230, όπως αναφέρεται σε Ogden 2001β, 20, σημ. 8) με αναφορά στο δίστρατο του Άδη (Πλάτων, *Πολιτεία* 614c, Βιργίλιος, *Αινείαδα*, 6.541-543): η δεξιά οδός οδηγεί στα Ηλύσια Πεδία, η αριστερή οδός στα Τάρταρα.

¹⁶⁶ Για το συσχετισμό λαβυρίνθου και Κάτω Κόσμου, βλ. Clark 1979, 125-150.

¹⁶⁷ Δάκαρης 1958β, 98· 1960α, 122-123· 1960β, 109, 123· 1993, 18-19· Ζήδρου 2008, 167· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5· Αγγέλη 2015β, 31.

¹⁶⁸ Τρεις ήταν και οι πύλες του Άδη (*Ιλιάδα* η 15): Δάκαρης 1993, 19.

¹⁶⁹ Τα αγγεία θρυμματιζόνταν τελετουργικά, όπως υποδηλώνει το παχύ στρώμα οστράκων στενόλαιμων αγγείων χοής που εντοπίστηκε στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας. Στην υπόγεια αίθουσα, με βάση μια πληροφορία που δεν εμφανίζεται στις ανασκαφικές εκθέσεις, αλλά διασώζει ο Vandenberg (2007, 11) στις συζητήσεις του με τον ανασκαφέα, βρέθηκε ένα στρώμα μαύρου μαλακού και σπογγώδους χώματος, που ο Δάκαρης ερμήνευσε το 1975 ως τα κατάλοιπα του αίματος που συσσωρεύτηκαν από τις χοές που γίνονταν στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας και έσταζαν στην υπόγεια αίθουσα. Με το χρόνο, το αίμα και η σκόνη μετατράπηκαν σε αυτή τη μαύρη ύλη, που είχε ύψος ένα μέτρο περίπου. Το χώμα, αφού απομακρύνθηκε, χρησιμοποιήθηκε για τη διαμόρφωση της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου (προσωπική συνομιλία με τον αρχαιολόγο του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου στις 5.10.2017), χωρίς να αναλυθεί.

¹⁷⁰ Δάκαρης 1975α, 146-147· 1975β, 85-86.

ευχές (βλ. *Οδύσσεια* κ 521, 526 και λ 29, 34), θα καλούσε μεγαλόφωνα τους υποχθόνιους δαίμονες (Λουκιανού, *Μένιππος* 9-10) και θα χτυπούσε το έδαφος με τις παλάμες του, όμοια με τον τρόπο που ο χορός ανακαλεί το φάντασμα του Δαρείου, στους *Πέρσες* του Αισχύλου (στ. 682-688).¹⁷¹

Μέσα σε αναθυμιάσεις και καπνούς που αναδύονταν από την καύση του θείου, που ήταν αποθηκευμένο στους πίθους των πλευρικών δωματίων,¹⁷² και με τη συνοδεία ψιθύρων και φωνών που δημιουργούσαν ηχητικές παραισθήσεις, ο πιστός έβλεπε τις ψυχές των νεκρών να κατέρχονται από την οροφή ή τον όροφο του κτιρίου με μία μηχανή που είχε κατασκευαστεί από τα εξαρτήματα των καταπελών¹⁷³ και την οποία κινούσαν ιερείς κρυμμένοι στους σκεπαστούς διαδρόμους του ορόφου. Η μηχανή λειτουργούσε με αντίβαρο τις 22 σιδερένιες πλίνθους που εντοπίστηκαν στο δωμάτιο Κ,¹⁷⁴ και είχε κρεμασμένο στην άλλη άκρη το χάλκινο λέβητα της κεντρικής αίθουσας, μέσα στον οποίο παρουσιαζόταν το είδωλο του νεκρού.¹⁷⁵ Μέσω τεχνασμάτων ή της αυθυποβολής που προξενούσαν οι οπτικές και ηχητικές παραισθήσεις και ενέτεινε η εξουθενωτική διαίτα με τοξικές τροφές, ο επισκέπτης πείθονταν ότι συνομιλήσε με τις ψυχές των νεκρών και έλαβε απάντηση στα ερωτήματά του.¹⁷⁶ Μετά το χρησμό ακολουθούσε ένα τελευταίο στάδιο καθαρμού¹⁷⁷ και σωματικής και ψυχικής αποκατάστασης από τις δοκιμασίες,¹⁷⁸ και τελικά ο πιστός αποχωρούσε, κατηφορίζοντας την ανατολική πλευρά του λόφου, προς τον Κωκυτό.

¹⁷¹ Δάκαρης 1961α, 118. Το κείμενο του Αισχύλου δεν παρέχει σκηνική οδηγία ότι τα μέλη του χορού χτυπούσαν το έδαφος με τις παλάμες τους, αλλά αυτό αναφέρεται στους *Βάτραχους* του Αριστοφάνη (στ. 1028-1029), στη στιχομυθία μεταξύ του Διονύσου και του νεκρού ποιητή στον Κάτω Κόσμο.

¹⁷² Δάκαρης 1964β, 64· Ζήδρου 2008, 167. Στην *Οδύσσεια* (χ 481κ.ε.) ο Οδυσσεύς καίει θειάφι για να διώξει το μίσημα του θανάτου, έπειτα από το φόνο των μνηστήρων: Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3.

¹⁷³ Δάκαρης 1986, 110-130· 1993, 22-23, εικ. 11, τροποποιώντας την παλαιότερη ερμηνεία του (Δάκαρης 1964β, 62), υπό το φως των μελετών του Baatz.

¹⁷⁴ Οι πλίνθοι είναι διαστάσεων 7.5x10x16εκ. ή και μεγαλύτερες και το βάρος τους κυμαίνεται από 6 ως 10.5χλγ. Αρχικά διατυπώθηκε η υπόθεση (Δάκαρης 1964β, 57) ότι αντιπροσώπευαν κάποια μορφή αργού μεταλλικού νομίσματος, πριν την κοπή αργυρών νομισμάτων στη Θεσπρωτία το 342 π.Χ.

¹⁷⁵ Ο μηχανισμός έχει παραλληλιστεί με τα όργανα που χρησιμοποιούνταν στο θέατρο για την εμφάνιση του από μηχανής θεού, αλλά και με τους γερανούς που χρησιμοποίησαν οι κάτοικοι της Αμβρακίας το 189 π.Χ., προκειμένου να εξουδετερώσουν τους πολιορκητικούς κριούς των Ρωμαίων (Πολύβιος 21.27): Δάκαρης 1993, 22· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

¹⁷⁶ Ανάλογες πρακτικές είναι γνωστές και από άλλα μαντεία συνδεδεμένα με κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, όπως το ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά, όπου ο επισκέπτης στροβιλιζόταν στον αέρα και ένιωθε ότι η ψυχή του αποχωρίζεται από το σώμα και επισκέπτεται το βασίλειο των σκιών (Παυσανίας 9.39-40.1. Βλ. Bonnechere 2003α, 176-177). Δεν είναι γνωστό με ποιον τρόπο υποβάλλονταν οι ερωτήσεις στους νεκρούς. Ο ανασκαφέας υπονοεί ότι όλα γίνονταν προφορικά (Δάκαρης 1993, 22: «...τα σκηνοθετημένα είδωλα των νεκρών...συνομιλούσαν με τους χρηστηριαζόμενους»).

¹⁷⁷ Θεωρείται ότι ο επισκέπτης διέμενε στο δωμάτιο του εξωτερικού ανατολικού διαδρόμου για ένα διάστημα, προκειμένου να αποβάλει το μίσημα του θανάτου και να εξαγιστεί από την επαφή με τα φάσματα των νεκρών. Ο καθαρμός θα ήταν απαραίτητος, κατά ανάλογο τρόπο με την Άλκηστη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη (στ. 1145-46), που χρειαζόταν τριήμερο καθαρμό (*αφαγνισμό*) για να καθαρθεί από το μίσημα του θανάτου και να αποκτήσει συνείδηση (Δάκαρης 1963α, 89· 1963β, 59· 1993, 22· Ζήδρου 2008, 168· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3· Αγγέλη 2015β, 31). Στον *Μένιππο* του Λουκιανού (22), η κατάβαση στον Κάτω Κόσμο γίνεται στον Τίγρη ποταμό και η ανάβαση στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά.

¹⁷⁸ Καθεστώς σύγχυσης και απώλειας μνήμης παρουσίαζαν οι επισκέπτες του μαντείου του Τροφώνιου, χάνοντας προσωρινά την ικανότητά τους να γελούν. Την αποκατάσταση αναλάμβαναν οι ιερείς, οι οποίοι με ερωτήσεις καθοδηγούσαν τρόπον τινά τον επισκέπτη να περιγράψει την εμπειρία του και να αναφέρει τα όσα άκουσε κατά την επίσκεψη του (Παυσανίας 9.39.13-14).

Η ανασύσταση της νεκρομαντικής πρακτικής από τον Δάκαρη αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής κριτικής και παρομοιάστηκε από τον Ogden με παράσταση τύπου «Λούνα παρκ ή Disneyland», που δεν έχει θέση στην ελληνική λατρεία.¹⁷⁹ Σε μια διαφορετικού τόνου κριτική, η Ustinova επισήμανε ότι η συγκεκριμένη αφήγηση ακολουθεί μεν το γράμμα του κειμένου του Κλήμεντα της Αλεξάνδρειας, που μνημονεύει τις απάτες της μαντείας,¹⁸⁰ αλλά αντιβαίνει στις πρακτικές των ελληνικών μαντειών, που δεν είχαν ανάγκη να καταφύγουν σε τεχνάσματα για να πείσουν για την αξιοπιστία τους.¹⁸¹ Άλλοι ερευνητές πάντως τόνισαν ότι περιπτώσεις όπου οι ιερείς κατέφευγαν σε τεχνάσματα για να ενισχύσουν την πίστη σε υπερφυσικά φαινόμενα δεν ήταν άγνωστες στον ελληνικό κόσμο.¹⁸²

Εκκινώντας από το δεδομένο ότι η ταύτιση με το Νεκρομαντείο είναι η πειστικότερη πρόταση για τη χρήση του χώρου, θα εστιάσουμε στα τρία σημαντικότερα προβλήματα της υπό ανασύσταση τελετουργίας: τη χρήση των καρπών ως παραισθησιογόνων που αμβλύνουν τις αισθήσεις των πιστών, το ρόλο της μηχανής και του λέβητα της κεντρικής αίθουσας και τη χρήση της υπόγειας αίθουσας.

Οι απανθρακωμένοι καρποί που βρέθηκαν μέσα σε πύθους ανήκουν σε ένα ευρύ φάσμα ειδών, με κυρίαρχα τα δημητριακά (κριθάρι και σιτάρι) και τα όσπρια (μονόσπερμοι κύαμοι, ρόβι, μπιζέλι, λαθούρι και λούπινα).¹⁸³ Πρόσφατες αρχαιοβοτανικές μελέτες σε αγροικίες της Ηπείρου και της Μακεδονίας έδειξαν ότι τα όσπρια αποτελούσαν βασικό κομμάτι της διαίτας των αρχαίων πληθυσμών.¹⁸⁴ Υπό το φως αυτών των ερευνών η υπόθεση ότι χρησιμοποιούνταν στην τελετουργία ως παραισθησιογόνα αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό. Η μεγάλη ποικιλία καρπών του Νεκρομαντείου ερμηνεύθηκε ως στρατηγική διαβίωσης, σε περίπτωση που μια σημαντική σοδειά καταστρεφόταν ή αποτύχαινε.¹⁸⁵ Αυτό δεν αποκλείει το γεγονός να εξυπηρετούσε και στην παρασκευή της *παγκαρπίας*, μιας συνηθισμένης προσφοράς στους νεκρούς που

¹⁷⁹ Ogden 2001α, 173.

¹⁸⁰ *Προτρεπτικός προς Έλληνας* 2, 11, 1. Η ίδια περικοπή εμφανίζεται και στην *Ευαγγελική Προπαρασκευή* του Ευσέβιου (2.3.1): Ogden 2001b, 53, σημ. 42· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 6.

¹⁸¹ Ustinova 2009α, 75.

¹⁸² Bremmer 2002, 76 (όπου γίνεται λόγος για φωτιές που ξεπηδούσαν στο τέλος της μύησης στην Ελευσίνα).

¹⁸³ Γκατζόγια 2015, 32-33· 2018, 397. Εκτός των δημητριακών και των οσπρίων, βρέθηκαν ελάχιστες ποσότητες σταφυλιών και σύκων. Η εύρεση σπόρων κάνναβης, που υπάρχει ως απλή αναφορά σε κάποια ανασκαφική έκθεση (Δάκαρης 1975α, 149· 1975β, 86-88), αλλά τονίζεται υπερβολικά στην εκλαϊκευτική αφήγηση του Vandenberg (2007, 11-13), δεν συνδέεται με την κατανάλωσή της για τη δημιουργία παραισθήσεων, αλλά προφανώς με την παρασκευή υφασμάτων και σκοινιών.

¹⁸⁴ Στην αγροικία της Επισκοπής Ιωαννίνων βρέθηκαν κύαμοι της ίδιας ποικιλίας με αυτή που απαντά στο Νεκρομαντείο, μαζί με κοινά φασόλια, λούπινα, κριθάρι, σιτάρι και ελαιοπυρήνες (Γκατζόγια 2018, 397). Σε αγροικία στο Νεοχώρι (Εγνατία οδός), βρέθηκαν σπόροι ροβιού και γυμνού σιταριού (Κάντια-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 98). Τα ίδια ακριβώς προϊόντα (μαζί με μικρότερες ποσότητες κριθαριού, δίκοκκου σιταριού, ρεβιθιού, λάθουρου και φακής) εντοπίστηκαν στην οικία Α στην Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου» (Ντίνου και Γκατζόγια 2015, 46). Στην αγροικία των Τριών Πλατανιών (Πιερία) απαντούν σπόροι σιταριού, κριθαριού, κύαμων, φακής και μπιζελιών, σπόροι βατόμουρου και κράνου, γίγαρτα σταφυλιού και ελαιοπυρήνες· στην αγροικία στο Κομπολόι, υπήρχαν καρποί ελιάς, δημητριακών, οσπρίων και γίγαρτα σταφυλιών (Πουλάκη 2003, 60-61 και 65, 70).

¹⁸⁵ Γκατζόγια 2015, 33.

χρησιμοποιούνταν και στη νεκρομαντεία.¹⁸⁶

Όπως προαναφέρθηκε, η στρωματογραφία και η μελέτη της αρχιτεκτονικής του κτιρίου καθιστούν πιθανότερη την άποψη του Δάκαρη ότι τα χάλκινα ελάσματα, τροχοί και επίσχεστρα (**εικ. 6**) που βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας αποτελούσαν τμήμα κάποιας μηχανής, παρά ότι προέρχονται από πέντε καταπέλτες στοιβαγμένους σε εξαιρετική πυκνότητα. Η υπόθεση ότι η μηχανή προοριζόταν να κατεβάζει τον λέβητα με το είδωλο του νεκρού (τον ρόλο θα είχε κάποια κούκλα ή πιθανότερα κάποιος ιερέας) από την οροφή ή τον όροφο του κτιρίου είναι εύλογη και βρίσκεται σε αρμονία με την διατύπωση του Κλήμη της Αλεξάνδρειας σύμφωνα με την οποία ο λέβητας χρησιμοποιούνταν για κάποιο τέχνασμα. Εκτός από τον Θεσπρώτιο λέβητα, το συγκεκριμένο εδάφιο αναφέρει επίσης το *χαλκείον* της Δωδώνης και τον τρίποδα των Δελφών ως σκεύη με ανάλογη λειτουργία παραπλάνησης.¹⁸⁷ Τα σκεύη ήταν ορατά στους επισκέπτες των μαντείων και αρκετά γνωστά, ώστε να αναφέρονται στα κείμενα χωρίς καμία επεξήγηση για τη χρήση τους. Αντίστοιχα λοιπόν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Θεσπρώτιος λέβητας ήταν ορατός στους επισκέπτες του Νεκρομαντείου. Αυτό αποκλείει τη χρήση που φαντάστηκε ο Δάκαρης, καθώς ο λέβητας θα έπρεπε να είναι άορατος προκειμένου να λειτουργήσει το τέχνασμα της αιώρησης των φασμάτων.

Πολύ πιο πιθανό είναι ο λέβητας να σηματοδοτούσε το σημείο ανόδου των ψυχών από τον Κάτω Κόσμο, μέσα από το οποίο ξεπρόβαλλε το είδωλο του νεκρού μπροστά στα μάτια του έκπληκτου επισκέπτη. Αυτή η εκδοχή ταιριάζει καλύτερα με την αντίληψη της πορείας της ψυχής από τα κάτω προς τα πάνω, ενώ αντίθετα η λύση που πρόκρινε ο ανασκαφέας εμφανίζει τα φάσματα να κατέρχονται, αντί να ανέρχονται από τον Κάτω Κόσμο. Η συγκεκριμένη υπόθεση συμφωνεί απόλυτα με την παράσταση μιας λευκής ληκύθου στο Μουσείο της Ιένας (**εικ. 7**), που παρουσιάζει τον Ερμή ψυχουλκό να καθοδηγεί τις ψυχές των νεκρών που ανέρχονται μέσα από ένα πιθάρι βυθισμένο στη γη.¹⁸⁸ Στην περίπτωση αυτή, η μηχανή θα σήκωνε μόνο το είδωλο μέσα από το λέβητα. Η φωνή του φάσματος θα μπορούσε να έρχεται από ένα ή περισσότερα διαφορετικά σημεία, σε συνδυασμό και με άλλους ψιθύρους και φωνές, καθώς σε συνθήκες σκοτούς και με βάση τις ηχητικές ιδιότητες του χώρου, ο επισκέπτης δεν θα ήταν σε θέση να εντοπίσει την πηγή των ήχων.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Σε απόσπασμα από άγνωστη τραγωδία του Ευριπίδη (912 *TGF*) γίνεται λόγος για προσφορά χωών, ενός γλυκίσματος από διάφορα δημητριακά (*νέλανος*) και αναίμακτης θυσίας ενός μείγματος από διάφορους καρπούς, της *παγκαρπίας* προκειμένου να ανέλθουν οι ψυχές των νεκρών και να χρησιμοποιήσουν (Ogden 2001β, 170). Για τη χρήση ρεβιθιών και λάθυρων στα νεκρόδειπνα και τη νεκρομαντεία, βλ. Πλούταρχος, *Ηθικά* 286d-e και γενικά Ogden 2001β, 78-79.

¹⁸⁷ Για το Δωδωναίον χαλκείον οι πηγές παρέχουν δύο ερμηνείες (Στεφ. Βυζ. 4.146.111-18). Σύμφωνα με την πρώτη, οι χάλκινοι λέβητες της Δωδώνης ήταν τοποθετημένοι εφαπτόμενοι ο ένας με τον άλλον, και όταν κάποιος έκρουε τον έναν αντιχούσαν όλοι μαζί για όσο διαρκούσε η ταλάντωση. Σύμφωνα με τη δεύτερη, υπήρχε ένας ανδριάντας αγοριού που κρατούσε μαστίγιο, που όταν φυσούσε δυνατός άνεμος χτυπούσε σε ένα χάλκινο δοχείο στα πόδια του αγοριού που προξενούσε τον ήχο (Bosman 2016, όπου υιοθετείται η ελάχιστη ικανοποιητική υπόθεση ότι ο θεσπρώτιος λέβητας δεν είναι παρά το ίδιο αντικείμενο με το Δωδωναίον χαλκείον. Βλ. Mancini 2017, 209, σημ. 44).

¹⁸⁸ Παλαιοθόδωρος 2010, 11, εικ. 8.

¹⁸⁹ Λιγότερο πιθανό είναι ο λέβητας να ήταν γεμάτος νερό, οπότε, με την κατάλληλη προεργασία, θα μπορούσε να εμφανίζεται στον πιστό που κοιτούσε την επιφάνειά του, η αντανάκλαση του ειδώλου του φαντάσματος που θα αιωρούνταν ψηλά στην κεντρική αίθουσα. Ο συνδυασμός λεκανομαντείας και νεκρομαντείας εμφανίζεται στη ρωμαϊκή περίοδο (Ogden 2001β, 53-54).

Η θέση του ανασκαφέα ότι η υπόγεια αίθουσα (**εικ. 4**) ήταν σφραγισμένη, αποτελώντας συμβολικά το βασίλειο των θεοτήτων του Νεκρομαντείου αντιβαίνει στα πορίσματα των ερευνών για την ιδιαίτερη μέριμνα που έλαβαν οι κατασκευαστές ως προς την ηχητική συμπεριφορά του χώρου, που μόνο ως απόρροια του γεγονότος ότι αξιοποιούνταν κατά την τελετουργία μπορεί να ερμηνευθεί. Είναι πιθανόν να κατέρχονταν εκεί ορισμένοι πιστοί και σε συνθήκες απώλειας των αισθήσεων της ακοής και της όρασης, να αυθυποβάλλονταν και έτσι να μπορούσαν εύκολα να δεχθούν ότι βρίσκονται σε έναν χώρο πέρα από διαστάσεις, ανοικτό και χωρίς αντιληπτές ηχητικές επιστροφές.¹⁹⁰ Η λύση αυτή συνάδει με την αφήγηση του Πλουτάρχου για την επίσκεψη του νεαρού Τιμαρχου, μαθητή του Σωκράτη, στο μαντείο του Τροφώνιου (*Ηθικά* 590b-592f [*Περί του Σωκράτους δαιμονίου*]). Ο Τιμαρχος έμεινε έγκλειστος σε ένα σπήλαιο για δύο νύκτες και μία ημέρα. Περιήλθε σε μια κατάσταση αλλοίωσης της συνείδησης, μεταξύ ξύπνιου και ονείρου, ένωσε την ψυχή του να αποχωρίζεται από το σώμα του και να αιωρείται, είχε οράματα και ηχητικές παραισθήσεις και τελικά συνομίλησε με μια γλυκιά φωνή, προτού χάσει τις αισθήσεις του και ξυπνήσει στην είσοδο του σπηλαίου.¹⁹¹

Ο επισκέπτης θα επέστρεφε στην κεντρική αίθουσα του Νεκρομαντείου (**εικ. 2**) για να συναντήσει τα φάσματα των νεκρών.¹⁹² Ενδεχομένως όμως το άδυτο ήταν επισκέψιμο μόνο από τους ιερείς, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με τους θεούς του Κάτω Κόσμου¹⁹³ ή να αξιοποιήσουν την ηχητική της παράγοντας ήχους που αποπροσανατόλιζαν τον επισκέπτη, παραμένοντας άορατοι.¹⁹⁴ Ό, τι κι αν ισχύει, είναι σαφές ότι η υπόγεια αίθουσα δεν ήταν περικλειστή. Θα πρέπει να υπήρχε κάποιου είδους άνοιγμα-καταπακτή στο σημείο περίπου που βρίσκεται σήμερα η κλίμακα μέσω της οποίας είναι επισκέψιμη.

Συμπεράσματα

Η διεξοδική ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων και η κριτική επισκόπηση των εναλλακτικών ερμηνειών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ταύτιση του συγκροτήματος του Μεσοποτάμου με το ελληνιστικό Νεκρομαντείο παραμένει η πιθανότερη ερμηνεία του χώρου. Οριστική απάντηση στο ζήτημα μπορεί να δοθεί μόνο με γεωφυσική έρευνα, που θα οδηγούσε στον εντοπισμό του φυσικού σπηλαίου της αρχικής λατρείας είτε στην κορυφή είτε σε άλλο σημείο του λόφου.¹⁹⁵ Τυχόν επιβεβαίωση της υπόθεσης ότι η υπόγεια

¹⁹⁰ Ζαφρανάς και Καραμπατζάκης 2009, 23-25.

¹⁹¹ Πλούταρχος, *Ηθικά* 590b-592f. Βλ. Bonnechere 2003β, 164-174· Ustinova 2009α, 92-93· 2009β, 274-275· Friese 2010α, 36.

¹⁹² Η περίπτωση να αξιοποιούνταν η υπόγεια αίθουσα ως σημείο συνάντησης με τα φάσματα, κατ' αναλογία με τη συνάντηση του Τιμαρχου με τον ήρωα-θεό Τροφώνιο στο σπήλαιο, προσκρούει στο ότι ο λέβητας δε διαδραματίζει κάποιο ρόλο στην τελετουργία.

¹⁹³ Τέτοια επίσκεψη αναφέρεται σε πολλά μαντεία του Απόλλωνα που περιέχουν υπόγειες κρύπτες, καθώς και σε μαντεία που βρίσκονταν σε σπήλαια: Ustinova 2009α, 109-153. Στην περίπτωση όμως του Νεκρομαντείου δεν υπάρχει ένδειξη ότι ο ιερέας μεσολαβούσε στη θεότητα μεταφέροντας κάποιο μήνυμα, αφού τη χρησιμοδοσία αναλάμβαναν οι ίδιοι οι νεκροί.

¹⁹⁴ Οι περιφερόμενοι νεκρομάντιες της ρωμαϊκής περιόδου αξιοποιούσαν τη βοήθεια εγγαστρίμυθων, προκειμένου να ξεγελάσουν τους θεατές της παράστασης νεκρανάστασης και νεκρομαντείας που έδιναν στους δρόμους. Βλ. Ogden 2001β, 112-115. Η ακουστική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας θα είχε ανάλογα αποτελέσματα, καθώς οι ήχοι που θα προέρχονταν από εκεί δεν θα ήταν δυνατό να εντοπιστούν ως προς την προέλευση τους από τον πιστό.

¹⁹⁵ Βλ. Wiseman 1998, 18.

αίθουσα κατέλαβε το χώρο παλαιότερου σπηλαιού θα έλυνε τελεσιδικία το ζήτημα της ταύτισης.

Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα συνδυάζει τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία που αναπτύσσονται στην Ήπειρο κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο (οχυρή θέση, έμφαση στην πολυγωνική αρχιτεκτονική από τοπικό ασβεστόλιθο, στιβαρή κατασκευή) με νεωτερικά ή μοναδικά στοιχεία (παρουσία κρύπτης, υπεραφθονία αποθηκευτικών χώρων, έλλειψη αρχιτεκτονικού διακόσμου, τριμερής διάρθρωση, παντελής έλλειψη φυσικού φωτός στο εσωτερικό), που οφείλονται στην ιδιαίτερη λειτουργία του χώρου.¹⁹⁶

Η κατανόηση του ρόλου του Νεκρομαντείου του Αχέροντα προϋποθέτει να λάβει κανείς υπόψη του το ευρύτερο πλαίσιο της τέλεσης της νεκρομαντείας, αλλά και την ιστορική συγκυρία της ανέγερσης του ελληνιστικού συγκροτήματος. Η νεκρομαντεία,¹⁹⁷ μια τεχνική μαντείας περιορισμένης δημοτικότητας,¹⁹⁸ βασιίζεται στην πεποίθηση ότι η επικοινωνία με τα μέλη της κοινότητας που δεν ανήκουν πλέον στη σφαίρα του φυσικού κόσμου προσφέρει στους θνητούς πληροφορίες που δε θα μπορούσαν να αποκτήσουν διαφορετικά.¹⁹⁹ Για το λόγο αυτό, οι ψυχές των νεκρών ανακαλούνται προσωρινά, με τη συνδρομή ενός ειδικού, είτε στο σημείο που βρίσκονταν το σώμα του νεκρού (στον τάφο του ή σε ένα πεδίο μάχης) είτε σε ένα Νεκρομαντείο, μια πύλη επικοινωνίας με τον Κάτω Κόσμο.²⁰⁰ Στα τέλη του 5^{ου} αι. οι νεκρομάντεις (*ψυχαγωγοί*) δρουν κυρίως ως περιπλανώμενοι θρησκευτικοί ειδικοί, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους έναντι αμοιβής.²⁰¹ Η συγκεκριμένη εξέλιξη συμβαδίζει με την παρακμή των παραδοσιακών

¹⁹⁶ Ας σημειωθεί ότι η αρχιτεκτονική μορφή των άλλων Νεκρομαντείων που έχουν ερευνηθεί αρχαιολογικά δεν εντάσσεται σε συγκεκριμένη τυπολογία, πέραν του ότι προσαρμόζεται στη γενική τυπολογία των χώρων που θεωρούνται χάσματα επικοινωνίας με τον Κάτω Κόσμο, συνδυάζοντας σε διαφορετικό βαθμό τεχνητές κατασκευές και φυσικά στοιχεία (σπήλαια, ποταμοί, λίμνες). Βλ. γενικά Ogden 2001α, 169-173, 177-178· 2001β, 29-42, 61-74· 2014, 214-223· Ustinova 2009α, 69-72, 76-81· Friese 2010α, 32-34· 2010β, 15-17· 2013, 229· 2018· Veilleux 2012, 27-31.

¹⁹⁷ Οι όροι που κυρίως χρησιμοποιούνται για την πρακτική είναι *ψυχαγωγία*, *νεκρομαντεία*, *νεκρομαντεία* και *σκοιμαντεία*. Η *ψυχαγωγία* και οι *ψυχαγωγοί* που την ασκούν εμφανίζονται τον 5^ο αι. π.Χ. (Αισχύλος, *Ψυχαγωγοί*, απ. F273aTGF και *Πέρσαι* 687· Ευριπίδης, *Άλκηστις* 1147· Σοφοκλής, *Κέρβερος*, απ. F327aTGF· *Αριστοφάνης*, *Όρνιθες* 1555-1564). Οι όροι *νεκρομαντεία* και *νεκρομάντης* εμφανίζονται στα τέλη της ελληνιστικής περιόδου (Στράβων XVI, 2, 39), ενώ οι υπόλοιποι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Τα αντίστοιχα ιερά αναφέρονται ως *νεκρομαντεία*, *ψυχομαντεία*, *ψυχοπομπεία*, με τον πρώτο όρο να εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 5^ο αιώνα π.Χ. (Ηρόδοτος), τον δεύτερο στα τέλη του 4^{ου} αιώνα (Κράντιντ, *Παραμυθητικός*, απ. 5α, β, σε Κικέρωνα, *Tusculanae Disputationes* I, 115) και τον τρίτο στη ρωμαϊκή περίοδο (Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f). Βλ. Bremmer 2015, 121-127.

¹⁹⁸ Halliday 1913, 235· Cumont 1949, 98. Η έλλειψη δημοφιλίας της νεκρομαντείας πιθανόν οφείλεται στην ακτινοβολία που είχαν τα ανταγωνιστικά μαντεία (Δελφοί, Δωδώνη, Πτώον και Κλάρος. Βλ. Ogden 2001β, 263· Bremmer 2015, 131). Η σπανιότητα των αναφορών έχει οδηγήσει ορισμένους μελετητές στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες, αν και συζητούσαν πολύ για τη νεκρομαντεία δεν την ασκούσαν ή ανέτρεχαν σε αυτή πολύ σπάνια (Dodds 1973, 206-207· Johnston 2008, 97).

¹⁹⁹ Ogden 2001β, xvi· Johnston 2008, 98· Συρόπουλος 2012, 83-84. Η προφητική ικανότητα της ψυχής κατακτιέται τη στιγμή που ετοιμάζεται να αποχωριστεί το σώμα, ακριβώς πριν από το θάνατο: βλ. Καλτσουνάκης 1953-1954, με πολλές αναφορές στη γραμματεία.

²⁰⁰ Johnston 1999, vii-viii· Συρόπουλος 2012, 89.

²⁰¹ Halliday 1913, 240-241· Jouanna 1981, 417-420· Johnston 1999, 82-123· Ogden 2001β, 95-110· Bremmer 2015, 127-128. Στις πηγές, οι περιπλανώμενοι ψυχαγωγοί αντιμετωπίζονται αρνητικά (Πλάτων, *Νόμοι* 10, 909a-c). Η μοναδική επιγραφική μαρτυρία που συνδέεται με τη νεκρομαντεία διασώζεται σε χάλκινη πινακίδα από τη Δωδώνη (420-410 π.Χ.) με τους επισκέπτες να ρωτούν μήπως δεν πρέπει να χρησιμοποιήσουν τον *ψυχαγωγό* Δώριο (Christidis, Dakaris και Vokotopoulou 1999, 71, αρ. 5. Η πίσω όψη αναγράφει μόνο το όνομα Δώριος, που είναι μάλλον ο τίτλος του ερωτήματος. Η γειννίαση του ιερού της Δωδώνης με το

νεκρομαντείων ως προνομιακών χώρων συνομιλίας με τους νεκρούς. Ίσως όμως να οφείλεται σε πρακτικούς λόγους, καθώς για τους περισσότερους πιστούς η μετάβαση σε ένα από τα αναγνωρισμένα Νεκρομαντεία του ελληνικού χώρου²⁰² (στον Αχέροντα, στο Ταΐναρον, στην Ηράκλεια του Πόντου και στη λίμνη Avernus της Καμπανίας²⁰³) ήταν δύσκολη. Κατά την ελληνιστική περίοδο, ο διεθνής χαρακτήρας των Νεκρομαντείων εκλείπει και τα επισκέπτονται κυρίως οι κάτοικοι των γειτονικών περιοχών.²⁰⁴ Αυτό αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι, ενώ ο αποθέτης της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου στους πρόποδες του Μεσοποτάμου περιέχει επεισόδια αντικείμενα, τα κεραμικά από το ελληνιστικό συγκρότημα προέρχονται από ένα και μόνο τοπικό εργαστήριο.²⁰⁵

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανέγερση του μνημειακού συγκροτήματος συμπίπτει χρονικά με την παρακμή της πρακτικής της επίσκεψης σε ειδικά διαμορφωμένα Νεκρομαντεία. Η εξήγηση βρίσκεται στις ιδιαίτερες πολιτικές εξελίξεις της περιόδου στη Θεσπρωτία. Η επικράτεια των Θεσπρωτών²⁰⁶ εκτεινόταν ως τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τη Δωδώνη, την οποία εν συνεχεία κατέλαβαν οι Μολοσσοί, περιορίζοντας τους Θεσπρωτούς στα όρια περίπου του σημερινού νομού, από τον Αχέροντα ως τον Καλαμά.²⁰⁷ Το 342 π.Χ., ενώ ο Φίλιππος ο Β΄ παραχωρεί στους Μολοσσούς τμήματα της Θεσπρωτίας,²⁰⁸ η Ελέα υιοθετεί στους νομισματικούς της τύπους σύμβολα που παραπέμπουν στη λατρεία του Άδη και της Περσεφόνης.²⁰⁹ Περί το 330 π.Χ., τα ίδια σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν για τις περιορισμένες χάλκινες κοπές του Κοινού των Θεσπρωτών.²¹⁰ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι νομισματικές επιλογές της Ελέας αντανακλούν το γεγονός ότι το Νεκρομαντείο περνά πλέον υπό τη σφαιρα επιρροής της συγκεκριμένης πόλης,²¹¹ ενώ η επιβολή των ίδιων τύπων στα νομίσματα του Κοινού φανερώνει την προνομιακή της θέση στη

Νεκρομαντείο του Αχέροντα μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Δώριος δραστηριοποιούνταν εκεί, αλλά είναι εξίσου πιθανό ο επισκέπτης να προέρχεται από κάποια μακρινή περιοχή και η ερώτηση να αφορά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την πατρίδα του. Θεωρείται πιθανότερο ο Δώριος να ήταν ένας περιπλανώμενος *ψυχαγωγός*, παρά μέλος του ιερατείου ενός νεκρομαντείου: Ogden 2001β, 52-53· Eidinow 2007, 122· Bremmer 2015, 132.

²⁰² Bremmer 2015, 128-129.

²⁰³ Για τα σημαντικά Νεκρομαντεία, βλ. παραπάνω, σημ. 196. Στα ελάσσονα νεκρομαντεία συγκαταλέγονται ιερά στη Φιγάλεια (Πλούταρχος, *Ηθικά* 555c· Πανσανίας 3, 17.9) και τη Στυμφαλία (σχόλιο σε Αριστοφάνη, *Βάτραχοι* 1266) της Αρκαδίας, και ένα θεσσαλικό Νεκρομαντείο (σχόλιο σε Ευριπίδη, *Άλκηστη* 1128). Άλλες πηγές αναφέρουν την ύπαρξη νεκρομαντείου στην Ετρουρία, το οποίο όμως προφανώς ταυτίζεται με το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus.

²⁰⁴ Bremmer 2002, 76.

²⁰⁵ Η κεραμική (με εξαίρεση τους εμπορικούς αμφορείς) είναι από τον ίδιο κτιρινωπό και σκληρό πηλό που χρησιμοποιήθηκε για τις κεραμίδες και τις πλίνθους, αλλά και ως συνδετικό κονίαμα στην ανωδομή του κτιρίου: Δάκαρης 1964, 49α· Γραβάνη 1988-1989, 119, 122-123· Ζήδρου 2008, 162.

²⁰⁶ Οι Θεσπρωτοί ήταν ένα από τα πρώτα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκε στην Ήπειρο (Dakaris 1971, 25-31· Δάκαρης 1993, 6· Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 148-151· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 34-36· Τζουβάρα-Σούλη 2013, 1).

²⁰⁷ Δάκαρης 1957, 95-97· 1972, 1-7· Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 148· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 35.

²⁰⁸ Mancini 2017, 208.

²⁰⁹ Franke 1961, 40-50, 300-307, πίν. 3-4· Δάκαρης 1972, 116-117· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 104, εικ. 39· Κάντα-Κίτσου 2009, 40-41· Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 150· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36. Οι αρχικοί τύποι (360 π.Χ.) εμπνέονταν από την κορινθιακή νομισματοκοπεία (Πήγασος και τριάννα).

²¹⁰ Franke 1961, 50-51· Dakaris 1972, 35-37, 117· Mancini 2017, 207-208, εικ. 2.

²¹¹ Σακελλαρίου 1997, 61-62· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36.

Θεσπρωτία,²¹² μετά την απόσχιση της Κασσώπης (τέλη 5^{ου}/ αρχές 4^{ου} αιώνα π.Χ.²¹³) έως τη μεταφορά της έδρας του Κοινού στα Γίτανα (325 π.Χ.).²¹⁴ Κυρίως όμως, σηματοδοτούν την ανάδειξη του Νεκρομαντείου στο σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της Θεσπρωτίας.²¹⁵ Η κατάληψη της Ηπείρου από τους Ρωμαίους και ο εξανδραποδισμός 150.000 Ηπειρωτών οδήγησε στην ερήμωση της περιοχής και την οριστική εγκατάλειψη της λατρείας.²¹⁶ Έκτοτε το Νεκρομαντείο παρέμεινε ως ισχυρή ανάμνηση, αλλά δεν ξαναλειτούργησε ποτέ.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλη, Α. 2015α. «Πρόλογος», στο Αγγέλη 2015δ, 6-9.
- Αγγέλη, Α. 2015β. «Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Νεκρομαντείου», στο Αγγέλη 2015γ, 20-32.
- Αγγέλη, Α. (επιμ.) 2015γ. *Οι Αρχαιολογικοί Χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας*. Πρέβεζα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.
- Αγγέλη, Α. (επιμ.). 2015δ. *Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Κασσώπης*. Πρέβεζα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.
- Ανδρέου, Ι. και Η. Ανδρέου 1997. «Ελληνιστικά Κεραμικά Σύνολα από το Δ. Νεκροταφείο της Αμβρακίας», στο Λ. Κυπραίου (επιμ.), *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, 79-92. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Αραβαντινός, Π. 1857. *Χρονογραφία Ηπείρου: των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν ανταίς συμβάντα από τον σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Β΄, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Βλαστού.
- Βασιλαντωνόπουλος, Στ. Α. και Ι.Ν. Μουριτζόπουλος 2004. «Ακουστική Προσομοίωση Τελετουργικών και Δημόσιων Χώρων της Αρχαίας Ελλάδας», στο *Ακουστική 2002. 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ακουστικής*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής.
- Βασιλειάδης, Στ., Δ. Δρόσου και Β. Λάμπρου 2018. «Η κοιλάδα του μέσου Καλαμά και ο οικισμός της Φανοτής-Ντόλιανης», στο Κώτσου 2018, 271-296.
- Βασιλειάδης, Στ., Α. Τζωρτζάτου, Ε. Χριστοδούλου και Σ. Φάτσιος 2010. «Η Θεσπρωτία από τους αρχαϊκούς χρόνους ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση», *Ιόνιος Λόγος Β*, 147-159.
- Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Α.Μ. 1979. «Έντυπες σφραγίδες σε λαβές αμφορέων από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και τη Δωδώνη», *Δωδώνη* 8, 279-298.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1973. *Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων*. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1994. «Η τελευταία οικία της μολοσσικής κόμης στη Βίτσα Ζαγορίου», στο *Φηγός. Τμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, 189-220. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2016. «Ίεροι πίθοι: παρουσία και χρήση σε ιερά διαχρονικά και ιδιαίτερα στα Μητρώα της Μακεδονίας», στο Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *ΗΧΑΔΙΝ Ι. Τμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγον*, 286-308. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Γκανιά, Χρ., Β. Λάμπρου, Στ. Μπαλάκας, Λ. Φάτσιου και Χρ. Σακουμής 2018. «Τα Γίτανα και οι

²¹² Κάντα-Κίτσου 2009, 40-41· Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 150.

²¹³ Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 150· Αγγέλη 2015δ, 13. Για το Κοινό των Θεσπρωτών, βλ. Δάκαρης 1972, 81-89.

²¹⁴ Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 150· Κάντα-Κίτσου 2009, 41.

²¹⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1979, 109. Η ασάφεια στη χρονολόγηση της πρώτης φάσης δεν επιτρέπει να καταλήξουμε στο αν η ανοικοδόμηση ενός μνημειακού συγκροτήματος οφείλεται στην πόλη της Ελέας, στο Κοινό των Θεσπρωτών, στη Συμμαχία των Ηπειρωτών, που προέκυψε μετά το 323 π.Χ. από την ένωση των Θεσπρωτών με τους Μολοσσούς (Σακελλαρίου 1997, 62· Λιάμπη 2009, 12-13· Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36) ή στην ανεξάρτητη δράση του Νεκρομαντείου.

²¹⁶ Bremmer 2002, 74.

- αρχαιότητες στον κάτω ρου και τις εκβολές του Καλαμά», στο Κώτσου 2018, 297-308.
- Γκατζόγια, Ε. 2015. «Αρχαιοβοτανική Μελέτη», στο Αγγέλη 2015γ, 32-33.
- Γκατζόγια, Ε. 2018. «Διατροφή και οικονομία στην Ήπειρο μέσα από τις αρχαιοβοτανικές έρευνες στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα και στην Επισκοπή Σερβιανών», στο Κώτσου 2018, 393-406.
- Γραβάνη, Κ. 1988-1989. «Κεραμική των Ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29, 105-112.
- Γραβάνη, Κ. 2000. «Ανάγλυφοι σκύφοι από την Κασσώπη. Τα τοπικά εργαστήρια», στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα – Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια*, 477-489. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Γραβάνη, Κ. 2009. «Η ελληνιστική κεραμική της Βορειοδυτικής Ελλάδας», στο *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 47-65. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1957. «Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου», *ΑΕ*, 88-113.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1958α. «Ανασκαφικά Έρευναι εις την Ομηρικήν Εφύραν και το Νεκρομαντεϊόν της Αρχαίας Θεσπρωτίας», *ΠΑΕ*, 107-112.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1958β. «Θεσπρωτία. Μεσοπόταμον», *Έργον*, 95-103.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1960α. «Ανασκαφή του Νεκρομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας», *ΠΑΕ*, 114-127.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1960β. «Θεσπρωτία-Νεκρομαντεϊόν», *Έργον*, 102-111.
- Δάκαρης, Σ. 1960γ. «Περιοχή Φαναρίου», *ΑΔ* 16, 201-205.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1961α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 108-119.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1961β. «Νεκρομαντεϊόν Εφύρας», *Έργον*, 118-125.
- Δάκαρης, Σ. 1961-1962. «Μεσοπόταμον Φαναρίου», *ΑΔ* 17, Β Χρονικά, 224.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 89-92.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963β. «Νεκρομαντεϊόν Εφύρας», *Έργον*, 57-64.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963γ. «Περιοχή Νεκρομαντείου Εφύρας», *ΑΔ* 18, Β2 Χρονικά, 145-146.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 44-53.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964β. «Νεκρομαντεϊόν Εφύρας», *Έργον*, 51-64.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964γ. «Μεσοπόταμον», *ΑΔ* 19, Β3 Χρονικά, 310.
- Δάκαρης, Σ. 1965. «Το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΑΔ* 20, Β2 Χρονικά, 345.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1970. *Αρχαιότητες Ηπείρου, Το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντα, Εφύρα-Πανδοσία-Κασσώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Απόλλων.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1972. *Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*. Αθήνα: Ίδρυμα Δοξιάδη.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1975α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 146-152.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1975β. «Νεκρομαντεϊόν Αχέροντος – Εφύρα», *Έργον*, 82-90.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1976α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος και στην Ακρόπολη της Εφύρας. 1. Νεκρομαντεϊόν», *ΠΑΕ*, 146-149.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1976β. «Αχέρων – Εφύρα», *Έργον*, 80-88.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1977α. «Νεκρομαντεϊόν – Εφύρα – Κασσώπη. 1. Νεκρομαντεϊόν», *ΠΑΕ*, 140-141.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1977β. «Αχέρων – Εφύρα – Κασσώπη. 1. Νεκρομαντεϊόν», *Έργον*, 68-69.
- Δάκαρης, Σ. 1986. «Οδύσσεια και Ήπειρος» στο *Ιλιάδα και Οδύσσεια: από τα Πρακτικά του Δ΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 9-15 Σεπτεμβρίου 1984*, 141-170. Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1990α. «Νεκρομαντεϊόν Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 165-167.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1990β. «Νεκρομαντεϊόν Αχέροντος», *Έργον*, 73-77.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1991α. «Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος», *ΠΑΕ*, 178-181.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1991β. «Νεκρομαντεϊόν Αχέροντος», *Έργον*, 58-62.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1993. *Το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.

- Δρόσου, Δ. 2015. «Η κοιλάδα του Αχέροντα και ο Γλυκός λιμνή», στο Αγγέλη 2015γ, 10-19.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1956. «Ψήφισμα του βασιλέως Νεοπολέμου εκ Δωδώνης», *ΑΕ*, 1-13.
- Ζαφρανάς, Β. και Π. Καραμπαζάκης 2009. «Διερεύνηση ακουστικών ιδιοτήτων Νεκρομαντείου Αχέροντα», στο Ν. Μπάρκα (επιμ.), *ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ 2008, Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου της Εταιρείας Ελληνικής Ακουστικής (ΕΛΙΝΑ) Ξάνθη*, 13-26. Ξάνθη.
- Ζήδρου, Κ. 2008. *Ηπειρωτικά Ιερά και Μαντεία. Δωδώνη-Νεκρομαντείο*. Αθήνα: Θεατρική Λογοτεχνική Πολιτιστική Λαογραφική Εστία Ηπειρωτών.
- Ιωακειμίδου, Χ. και Κ. Κουτσοτόλη 2015. «Αποκατάσταση της οθωμανικής κατοικίας (κούλια)» στο Αγγέλη 2015γ, 69-73.
- Καλιτσούνακης, Ι. 1953-1954. «Η εν τη αρχαία γραμματεία ψυχομαντεία των αποθνησκόντων», *ΑΕ*, 146-156.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. 2008. *Γιάννα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. 2009 (επιμ.). *Δίκτυο Αρχαιολογικών Χώρων Θεσπρωτίας*. Ηγουμενίτσα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. και Β. Λάμπρου 2008. *Ντόλιανη Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ., Ο. Πάλλη και Ι. Αναγνώστου 2008. *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας*. Ηγουμενίτσα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ' Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Καράμπελας, Ν.Δ. 2005. «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144.
- Καράμπελας, Ν.Δ. 2008. «Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας», *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 45-127.
- Κοντογιάννη, Θ. 2001-2004. «Κτηματική περιφέρεια Μεσοποτάμου Δήμου Φαναριού (αγρός Δημητρίου)», *ΑΔ* 56-59, Β5 Χρονικά, 91-92.
- Κωνσταντάκη, Α. 2015α. «Τα μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου», στο Αγγέλη 2015γ, 34-40.
- Κωνσταντάκη, Α. 2015β. *Η κατοίκηση στα παράλια της Παλαιάς Ηπείρου από την Ύστερη Αρχαιότητα ως την αρχή της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου*. Κύρια Μεταπτυχιακή Εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κωνσταντάκη, Α. και Α. Μπουζάκη 2015. «Ο εκθεσιακός χώρος της οθωμανικής κατοικίας (κούλιας)», στο Αγγέλη 2015γ, 74-77.
- Κωστοπούλου, Α. 2002. «Η Εφύρη στον Θουκυδίδη», *Δωδώνη* 31, 211-228.
- Κώτσου, Ε. (επιμ.) 2018. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014, Πρακτικά*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστήλωσεων.
- Λάζαρη, Κ. (επιμ.) 2008. *Ο αρχαιολογικός χώρος του Δυμοκάστρου και οι εργασίες ανάδειξής του. Πρακτικά Ημερίδας, Ηγουμενίτσα, 14 Δεκεμβρίου 2007*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ' Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λάζαρη, Κ. 2014. «Αποθηκευτικά αγγεία από τις οικίες της Ελαιάς Θεσπρωτίας», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, 394-397. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστήλωσεων.
- Λάζαρη, Κ. και Γ. Ρήγιнос 2018. «Ελέα και Ελεάτιδα. Η οικιστική οργάνωση στην κοιλάδα της Παραμυθιάς με βάση τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα», στο Κώτσου 2018, 259-270.
- Λάζαρη, Κ., Α. Τζωρτζιάτου και Κ. Κουντούρη 2008. *Δυμοκάστρο Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ' Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λάζαρη, Κ., Α. Τζωρτζιάτου και Κ. Κουντούρη, Κ. 2018. «Ελέγχοντας τα θεσπρωτικά παράλια: Ο παραλιακός οικισμός του Δυμοκάστρου και η ευρύτερη περιοχή», στο Κώτσου 2018, 285-296.
- Λάμπρου, Β. και Ε. Σαλταγιάννη 2007. «Αρχαιολογικός χώρος Ντόλιανης. Εργασίες ανάδειξης και

- νέα αρχαιολογικά δεδομένα», στο *Αρχαιολογικός Χώρος Ντόλιανης. «Εργασίες Ανάδειξης στους Αρχαιολογικούς Χώρους της Θεσπρωτίας», Ηγουμενίσα 14 Δεκεμβρίου 2007*, 5-11. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΛΒ΄ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λιάμπη, Κ. 2009. «Πολιτική Ιστορία της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου Πελάγους κατά την Ελληνιστική Περίοδο», στο *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Νησιά του Ιονίου*, 11-43. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Μερκούρη, Χ. 2015. «Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Εφύρας», στο *Αγγέλη 2015γ*, 41-56.
- Ντίνου, Μ. και Γκατζόγια, Ε. 2015. «Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα», στο *Πλιάκου 2015*, 46-50.
- Παλαιοθόδωρος, Δ. 2010. «Οι απεικονίσεις των ψυχών στην Αρχαία Τέχνη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 118.2, 7-13.
- Πάλλας, Δ. 1970. «Ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέως εν Ηπείρω», *ΠΑΕ*, 82-89.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1976α. «Ποσειδών Ταινάριος», *ΑΕ*, 102-125.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1976β. *Πανσανίων Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά – Λακωνικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πλιάκου, Γ. 2008. «Δήμος Δωδώνης, Τ.Δ. Σερβιανών, Θέση Επισκοπή», *ΑΔ* 63, Β1 Χρονικά, 760-765.
- Πλιάκου, Γ. 2014. «Ελληνιστική κεραμική από δημόσιο κτίριο στην Ακρόπολη 'Μεγάλου Γαρδικίου', στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, 85-95. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Πλιάκου, Γ. 2016. «Ανάγλυφοι Σκύφοι από ελληνιστική αγροικία στην 'Επισκοπή' Ιωαννίνων», στο Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *ΗΧΑΔΙΝ ΙΙ. Τμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, 370-386. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Πλιάκου, Γ. 2017. «Μολύβδινα σταθμιά από ελληνιστική αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων», στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Σπείρα. Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, 295-306. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Πουλάκη, Ε. 2003. «Αγροικίες της περιοχής Φίλας-Ηρακλείου και Λειβήθρων του Μακεδονικού Ολύμπου», στο Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Πουλάκη και Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 53-70. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1988α. «Αρχαία Ελέα», *ΑΔ* 43, Β1 Χρονικά, 346-350.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1988β. «Πύργος Ράγιου», *ΑΔ* 43, Β1 Χρονικά, 353-356.
- Ρήγιнос, Γ. 1994. «Ελληνιστική Κεραμική από την Ήπειρο. Τα ευρήματα ενός κιβωτιόσημου τάφου από το Κεφαλοχώρι Φιλιατών Θεσπρωτίας», στο Α. Κυπραίου (επιμ.), *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994, 93-109. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Ρήγιнос, Γ. 1998. «Ελευθέρι», *ΑΔ* 53, Β2 Χρονικά, 538.
- Ρήγιнос, Γ. και Λάζαρη, Κ. 2007. *Ελέα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός του χώρου και της ευρύτερης περιοχής*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Σακελλαρίου, Μ. 1997 (επιμ.). *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σαμσάρης, Δ.Κ. 1994. *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστοριογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Σουέρεφ, Κ. 1996. «Πρώιμες λατρείες στο Βόρειο Ιόνιο Πελάγος σχετικές με τη ναυσιπλοΐα», στο Η. Tzalas (επιμ.), *Tropis IV. 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Center for the Acropolis Studies. Athens 28, 29, 30, 31 August 1991, Proceedings*, 451-470. Αθήνα: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- Σταματοπούλου, Δ., Κ. Λάμπας και Στ. Χρησιτίδης 2015. «Συντήρηση πύλων και ειδικών ευρημάτων», στο *Αγγέλη 2015γ*, 66-68.
- Συρόπουλος, Σ. 2012. «Σκηνική Νεκρομαντεία και Αθηναϊκή Πολιτική. Η Νεκρανάσταση του

- Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου και η Ιστορική Συνείδηση», στο Α.Γ. Μαρκαντωνάτος και Λ.Ε. Πλατυπόδη (επιμ.), *Θέατρο και Πόλη. Αιτικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, 83-105. Αθήνα: Gutenberg.
- Τζουβάρρα-Σούλη, Χρ. 1979. *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων στην αρχαία Ήπειρο*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Τζουβάρρα-Σούλη, Χρ. 1983. «Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα», *Δωδώνη* 12, 9-43.
- Τζουβάρρα-Σούλη, Χρ. 2013. «Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα», Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών. *Το νεκρομαντείο*. <http://archetai.gr/media/PDF/N/212.pdf> (ανακτήθηκε 14.4.2017).
- Φάκλαρη, Υ. 2009. «Το 'Νεκρομαντείο' του Αχέροντα», στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, 115-125. Ιωάννινα: Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.
- Alden, M. 2015. *Para-Narratives in the Odyssey. Stories in the Frame*. Oxford: Oxford University Press.
- Arnott, W.G. 1996. *Alexis. The Fragments. A Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baatz, D. 1979. "Teile hellenistischer Geschütze aus Griechenland", *AA*, 68-75.
- Baatz, D. 1982. "Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus)", *AM* 97, 211-233.
- Baatz, D. 1994. *Bauten und Katapulten des römischen Heeres*. Stuttgart: F. Steiner.
- Baatz, D. 1999. "Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra (Nordgriechenland)", *AW* 30.2, 151-155.
- Bardel, R. 2005. "Spectral Traces: Ghosts in Ancient Fragments", στο F. McHardy, J. Robson και D. Harvey (eds), *Lost Dramas of Classical Athens. Greek Tragic Fragments*, 83-111. Exeter: University of Exeter Press.
- Baulieu, M.-C. 2015. *The Sea in the Greek Imagination*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Besonen, M.R., G. Rapp και Zh. Jing 2003. "The Lower Acheron River Valley: Ancient Accounts and the Changing Landscape", στο J. Wiseman και K. Zachos (eds), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I, Hesperia Supplements*, Vol. 32, 199-263. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.
- Bogdani, J. 2011. "Le residenze rurali della Caonia ellenistica. Note per una nuova lettura", *Agricenturiati. An International Journal of Landscape Archaeology* 8, 121-144.
- Bonnechere, P. 2003α. "Trophonius of Lebadea. Mystery Aspects of an Oracle Cult in Boeotia", στο M.B. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, 169-192. London and New York: Routledge.
- Bonnechere, Ph. 2003β. *Trophonios de Lébadée*. Leiden and Boston: Brill.
- Borgeaud, Ph. 1974. "The Open Entrance to the Closed Palace of the King: The Greek Labyrinth in Context", *History of Religions* 17, 1-27.
- Bosman, Ph. 2016. "The 'Dodona Bronze' Revisited", *Acta Classica* 59, 184-192.
- Bowden, W. 2009. "Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus", στο Forsén 2009, 167-181.
- Bremmer, J.N. 2002. *The Rise and Fall of the Afterlife: The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol*. London and New York: Routledge.
- Bremmer, J.N. 2015. "Ancient Necromancy. Fact or Fiction?", στο K. Bielawski (ed.), *Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance*, 119-141. Gardzience - Lublin - Warszawa: Wydział 'Artes Liberales' Uniwersytet u Warszawskiego.
- Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge Mass. and London: Harvard University Press.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*. (Μτφ. Ν.Π. Μπεζεντάκος και Α. Αβαγιανού). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Burkert, W. 2005. "Mantik in Griechenland", στο *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)* 3. *Divination, prayer, veneration, hiesia, asyilia, oath, malediction, profanation, magic rituals, and addendum to v. 2. Consecration*, 1-51. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum Press.
- Cabanes, P. 1976. *L'Épire de la mort de Pyrrhus à la conquête romaine (272-167 av. J.-C.)*. Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 186. Paris: Les Belles Lettres.

- Campbell, D.B. 2011. "Ancient Catapults. Some Hypotheses Re-examined", *Hesperia* 80, 677-700.
- Campbell, D.B. και B. Delf 2003. *Greek and Roman Artillery 399 BC-395 AD*. Oxford: Osprey Publishing.
- Ceka, N. 1993. "La Koiné Illyro-épirote dans le domaine de l'architecture", στο P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - II. Actes du Colloque Internationale de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, 123-133. Clermont-Ferrand and Paris: De Boccard.
- Christidis, A.-Ph., S. Dakaris και I. Vokotopoulou 1999. "Magic in the oracular tablets of Dodona", στο D.R. Jordan, H. Montgomery και E. Thomassen (eds.), *The World of Ancient Magic. Papers from the First International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute of Athens 4-8 May 1997*, 67-71. Bergen: The Norwegian Institute of Athens.
- Clark, R.J. 1979. *Catabasis. Vergil and the Wisdom Tradition*. Amsterdam: Gruner.
- Clinton, K. 2003. "Stages of initiation in Eleusinian and Samothracian Mysteries", στο M.B. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, 50-78. London and New York: Routledge.
- Çondi, D. 2009. «Η ελληνιστική κεραμική από τις ανασκαφές στην περιοχή της Φοινίκης και του Βουθρωτού», στο *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 97-104. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Cousin, C. 2002. "La situation géographique et les abords del'Hadès homérique", *Gaia* 6, 25-46.
- Cumont, F. 1949. *Lux Perpetua*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Curnow, T. 2004. *The Oracles of the Ancient World. A Comprehensive Guide*. London: Bloomsbery.
- Dakaris, S.I. 1962. "The Dark Palace of Ades", *Archaeology* 15, 85-93.
- Dakaris, S.I. 1963. "Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra", *AntK* 6, 51-54.
- Dakaris, S.I. 1971. *Cassopea and the Elean Colonies*. Ancient Greek Cities 4. Αθήνα: Ίδρυμα Δοξιάδη.
- Dakaris, S.I. 1973. "The Oracle of the Dead on the Acheron", στο E. Melas (ed.), *Temples and Sanctuaries of Ancient Greece, A Companion Guide*, 130-149. London: Thames and Hudson.
- Dalègre, 1983. "Un sanctuaire des morts. Le nekyomanteion d'Achéron en Épire", *Connaissance Hellénique* 6, 49-51.
- Daux, G. 1959. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958", *BCH* 83, 567-793.
- Daux, G. 1961. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960", *BCH* 85, 601-953.
- Daux, G. 1962. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961", *BCH* 86, 629-974.
- De Maria, S. και L. Merkouri 2007. "Testimonianze e riflessioni sul culto di Artemide a Phoinike", στο D. Berranger-Ausserve (ed.), *Épire, Illyrie, Macédoine ... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, 147-174. Clermont Ferrant: Presses Universitaires Blaise Pascal.
- Dodds, E.R. 1973. *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and Belief*. Oxford: Clarendon Press.
- Domínguez, A.J. 2015. "'Phantom Eleans' in Southern Epirus", *East and West* 14, 111-143.
- Donnadieu, J.-M. και Vilatte, S. 1996. "Genèse de la nécromancie hellénique: de l'instance de la mort à la prediction du future (la Nékyia de l'Odysée, Ephyra, Pérachora)", *Dialogues d'Histoire Ancienne* 22.2, 53-92.
- Eckschmitt, W. 1998. "Das Totenorakel von Ephyra", *AW* 29.3, 225-230.
- Ehrenheim, H. von 2009. "Identifying Incubation areas in Pagan and Early Christian times", *Proceedings of the Danish Institute of Athens* 6, 237-276.
- Eidinow, E. 2007. *Oracles, Curses, and Risk among the Ancient Greeks*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Forsén, B. (επιμ.) 2009. *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens XV). Helsinki: Finnish Institute at Athens.

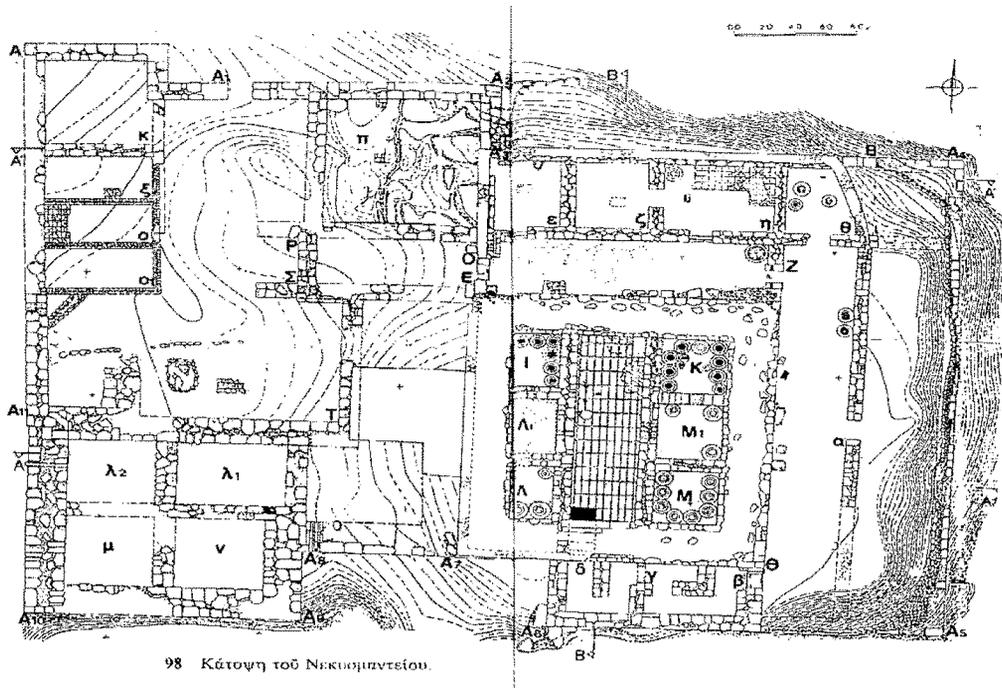
- Forsén, B. και E. Tikkala (επιμ.) 2011. *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens XVI). Helsinki: Finnish Institute at Athens.
- Franke, P. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Frazer, J.G. 1900. *Pausanias and Other Greek Sketches*. London: McMillan and Co.
- Frazer, J.G. 1917. *Studies in Greek Scenery, Legends and History*. London: McMillan and Co.
- Friese, W. 2010α. “Facing the Dead: Landscape and Ritual of Ancient Greek Death Oracles”, *Time and Mind. The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 3 (1), 29-40.
- Friese, W. 2010β. “Zwischen Kult und Kommerz. Architektur als Erfahrbarer Raum in antiken Orakelheiligtümern”, *MOSAIKjournal* 1, 159-190.
- Friese, W. 2013. “‘Through the Double Gates of Sleep’ (*Verg. Aen.* 6.236.): Cave-Oracles in Graeco-Roman Antiquity”, στο F. Mavridis και J.T. Jensen (eds.), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*, 228-238. BAR International Series 2558, Oxford: Archaeopress.
- Friese, W. 2018. “Following the Dead to the Underworld. An Archaeological Approach to Graeco-Roman Death Oracles”, στο G. Ekroth και I. Nilsson (eds.), *Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium*, 215-239. Leiden – Boston: Brill.
- Funke, P., N. Moustakis και B. Hochschulz 2004. «Epeiros», στο M.H. Hansen και Th.H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 338-350. Oxford: Oxford University Press.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Giorgi, E. και Bogdani, J. 2011. “I siti d’altura nel territorio di Phoinike. Un contributo sul popolamento di Caonia in età ellenistica”, *Ocnus* 19, 95-110.
- Hall, E. 1996. *Aeschylus’ Persians. Edited with an Introduction, Translation and Commentary*. Warminster: Aris and Phillips.
- Halliday, W.R. 1913. *Greek Divination. A Study of its Methods and Principles*. London: McMillan and Co.
- Hammond, N.G.L. 1954. “The Colonies of Elis in Cassopea”, στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Νίκου Σούλη*, 26-36. Αθήνα: Τυπογραφειον Μυρτιδιη.
- Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus: the geography, the ancient remains, the history and topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Clarendon Press.
- Hardie, C. 1977. “Appendix” στο R.G. Austin (ed.), *P. Vergilius Maronis Aeneidos Liber 6. Edited with an Introduction and Commentary*, 279-286. Oxford: Clarendon Press.
- Harrari, M. 2013. “Orco III”, *Acme* 134, 287-308.
- Hasselberger, L. 1978. “Der Paläopyrgos von Naussa aus Paros”, *AA* 93, 345-375.
- Hasselberger, L. 1980. “Befestigte Turmgehofte im Hellenismus”, στο *Wohnungsbau im Altertum. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 3, 47-51. Berlin, Deutsches Archäologisches Institut.
- Holtzmann, B. 1989. *La Grèce*. Paris: Éditions Citadelles.
- Hoepfner, W. (επιμ.). 2005. *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.*, μτφ. Η. Τσιρυγκάκη, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Hornblower, S. 1991. *A Commentary on Thucydides. Volume I: Books I-III*. Oxford: Clarendon Press.
- Hornblower, S. 2013. *Herodotus, Histories Book V*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, Sm. 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania, II*. London.
- Huxley, G.L. 1958. “Odysseus and the Thesprotian Oracle of the Dead”, *PP* 13, 245-248.
- Janssens, E. 1961. “Leucade et le pays des morts”, *AC* 30.2, 381-394.
- Johnston, S.I. 1999. *Restless Dead. Encounters between the living and the dead in Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Johnston, S.I. 2008. *Ancient Greek Divination*. Oxford: Blackwell.
- Jouanna, F. 1981. «L’évocation des morts dans la tragédie grecque», *RHR* 198, 403-421.

- Kolb, F. και A. Thomsen 2004. “Forschungen zu Zentralorten und Chora auf dem Gebiet von Kyaneai (Zentrallykien): Methoden, Ergebnisse, Probleme”, στο F. Kolb (ed.), *Chora und Polis*, 1-42. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Kron, U. 1998. “Sickles in Greek Sanctuaries: Votives and Cultic Instruments”, στο R. Hägg (ed.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993*, 187-215. Stockholm: Åströms Förlag.
- Lazari, K. και Aik. Kanta-Kitsou 2010. “Thesprotia during the Late Classical and Hellenistic Periods. The Formation and Evolution of the Cities”, στο C. Antonetti (ed.), *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni. Atti del Convegno Internazionale Venezia, 7-9 gennaio 2010*, 35-60. Pisa: Edizioni ETS.
- Lauter, H. 2016. *Αρχαιολογική των Ελληνιστικών Χρόνων*. Μιφρ. Ε. Ρομπότη. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Leake, W.S. 1835, *Travels in Northern Greece*, IV. London.
- Lehmann, P.W. 1969. *Samothrace 3: The Hieron*. Princeton: Princeton University Press.
- Liampi, K. 2016. “Zur Münzzirkulation in Epirus (Ende 4. bis Ende 1. Jhs. v. Chr.). Das Zeugnis der Münzschatzfunde”, στο Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *ΗΧΑΔΙΝ Ι. Τμηματικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου, 785-812*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Magli, G. 2015. *Archaeoastronomy. Introduction to the Science of Stars and Stones*. Cham: Springer International Publishing.
- Malkin, I. 1998. *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*. Berkeley: University of California Press.
- Mancini, L. 2013. “Templi, thesauroi, ‘temples-trésors’. Note sull’edilizia templare non periptera nei santuari dell’Epiro ellenistico”, *Ocnus* 21, 75-100.
- Mancini, L. 2017. “ΘΕΣΠΡΩΤΙΚΑ ΙΕΡΑ. Il contributo di paesaggio sacro alla conoscenza di un *ethnos* epirota”, *ASAtene* 95, 205-226.
- Martin, R. 1973. “Les crypto-portiques: problèmes des origines”, στο R. Etienne (ed.), *Les cryptoportiques dans l’architecture romaine. Actes du Colloque de Rome, 19-23 avril 1972*, 23-44. Rome and Paris: École française de Rome.
- Mitta, D. 2003. “Reading Platonic Myths from a Ritualistic Point of View: Gyges' Ring and the Cave Allegory”, *Kernos* 16, 33-41.
- Mlynarczyk, J. 1990. *Nea Paphos III. Nea Paphos in the Hellenistic Period*. Warsaw: Éditions Géologiques.
- Morris, S. και Papadopoulos, J.K. 2005. “Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation”, *AJA* 109, 155-225.
- Moustakis, N. 2006. *Heiligtümer als politische Zentren. Untersuchungen zu den multidimensionalen Wirkungsgebieten von polisübergreifenden Heiligtümern im antiken Epirus*. München: Herbert Utz Verlag.
- Müller, D. 1987. *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots: Griechenland*. Tübingen: E. Wasmuth.
- Nowicka, M. 1975. *Les maisons à tours dans le monde grec*. Wrocław: Wydawn. Polskiej Akademii Nauk.
- Ober, J. 1992. “Towards a Typology of Greek Artillery Towers: The First and Second Generations (375-275 B.C.)”, στο S. van de Maele και J.M. Fossey (eds.), *Fortificationes Antiquae. Including the Papers of a conference held at Ottawa University*, 147-169. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Ogden, D. 2001α. “The Ancient Greek Oracles of the Dead”, *Acta Classica* 44, 167-195.
- Ogden, D. 2001β. *Greek and Roman Necromancy*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Ogden, D. 2014. “How ‘Western’ Were the Ancient Oracles of the Dead?”, στο L. Breglia και A. Moleti (eds.), *Hesperia. Tradizioni, Rotte, Paesaggi*, 211-226. Tekmeria 16. Paestum: Fondazione Paestum.

- Olalla, P. 2001. *Μυθολογικός Άτλας της Αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Road Editions.
- Paipetis, S.A. 2010. *The Unknown Technology in Homer*. New York: Springer Media and Tech.
- Paipetis, S.A., D. Polyzos, J.P. Agantiaris και E.J. Sellantos 2003. “Acoustic Behaviour of the Chamber of Dead in the Nekromanteion of Acheron River”, στο S.A. Paipetis (ed.), *Extraordinary Machines and Structures in Antiquity. Ancient Olympia, Greece, August 20-24, 2001*. Patras: Peri Technon Publ.
- Pfanz, H., G. Yüce, F. D’Andria, W. D’Alessandro, B. Pfanz, Y. Manetas και G. Papatheodorou 2014. “The Ancient Gates to Hell and Their Relevance to Geogenic CO²”, στο Ph. Wexler (ed.), *History of Toxicology and Environmental Health. Toxicology in Antiquity, Volume I*, 92-117. Amsterdam-Boston-Heidelberg-London – New York – Oxford – Paris – San Diego – San Francisco – Singapore – Sydney – Tokyo: Academic Press.
- Philippson, A. και Kirsten, E. 1956. *Die griechische Landschaften. Eine Landeskunde III*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Piccinini, J. 2012. “Rethinking Epirote Religion. A survey of recent scholarship on Epirote cults and sanctuaries”, *ASAtene* 90, 319-326.
- Pliakou, G. 2010. “Sanctuaires de divinités féminines et culte d’Artémis en Épire centrale”, *BCH* 134, 414-419.
- Potter, D. 1994. *Prophets and Emperors. Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*. Cambridge Mass. and London: Harvard University Press.
- Quantin, E. 1999. “Aspects épirotes de la vie religieuse antique”, *REG* 112, 61-98.
- Quantin, F. 2009. Contribution à l’étude de la vie religieuse et du pastoralisme en Épire antique», στο L. Callegarin, F. Rechin (eds.), *Espaces et société à l’époque romaine. Entre Garonne et Èbre: Actes de la table ronde de Pau, 26-27 janvier 2007. Hommages à George Fabre*. Pau, 175-186.
- Quantin, E. και F. Fouache 1999. «Représentations et réalité géographique de l’entrée des Enfers en Thesprotie», στο Ch. Cusset (ed.), *La Nature et ses représentations dans l’Antiquité. Actes du Colloque des 24 et 25 octobre 1996. Ecole Normale Supérieure de Fontenay-Saint Claude*, 29-62. Paris: Centre National de Documentation Pédagogique.
- Retallack, J. 2008. “Rocks, views, soils and plants at the temples of ancient Greece”, *Antiquity* 82, 640-657.
- Rihill, T.E. 2007. *The Catapult. A History*. Yardley PA: Westholme Publishing.
- Rosenberger, V. 2001. *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss.
- Rotroff, S.I. 1997. *The Athenian Agora Volume XXIX. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Tableware and Related Material*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Schachter, A. 1992. “Policy, Cult and the Placing of Greek Sanctuaries”, στο A. Schachter (ed.), *Le sanctuaire grec*, 1-57. Genève-Vandoeuvres: Entretiens de la Fondation Hardt.
- Snodgrass, M.A. 2000. *The Dark Age of Greece. An Archeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* 2^η έκδοση. New York: Routledge.
- Spawforth, T. 2006. *The Complete Greek Temples*. London: Thames and Hudson.
- Stillwell, A.N. 1952. *Excavations at Corinth. Volume V, Part II. The Potter’s Quarter: The Terracottas*. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.
- Stoneman, R. 2011. *The Ancient Oracles. Making the Gods Speak*. Yale: Yale University Press.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1996. *‘Reading’ Greek Death. To the End of the Classical Period*. Oxford: Clarendon Press.
- Suha, M. 2007. *The Walls of Agios Donatos Zervochoriou. A Case Study of a Fortress in Thesprotia, Northwestern Greece*. Master Thesis, Helsinki: University of Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19522> (ανακτήθηκε: 22.09.2017).
- Svana, I. 2009. “The Rural Sanctuary at Kyra Panagia.”, στο Forsén 2009, 89-96.
- Tartaron, Th.F. 2017. “Fragments of a Maritime Small World: GlykisLimn and Trans-Ionian Trade in the Mycenaean Period”, στο E. Κώτσου (ειμ.), *Σπειρα. Επιστημονική Συνάντηση προς*

- τηρήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, 207-220. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Tomlinson, R.A. 1992. "Perachora", στο A. Schachter (ed.), *Le sanctuaire grec*, 321-346. Genève-Vandoeuvres: Entretiens de la Fondation Hardt.
- Turmo, T. 2011. "The Sevasto House: Architecture and Finds", στο Forsén και Takkala 2011, 181-201.
- Tzortzatzou, A. και L. Fatsiou 2009. "New Iron Age and Archaic Sites in Thesprotia", στο Forsén 2009, 39-54.
- Ustinova, Y. 2009α. *Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford: Oxford University Press.
- Ustinova, Y. 2009β. "Cave Experiences and Ancient Greek Oracles", *Time and Mind. The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 2 (3), 265-289.
- Vanderpool, E. 1959. "News Letter from Greece", *AJA* 63, 279-83.
- Vanderpool, E. 1961. "Report on Dakaris's excavations at the Acheron", *AJA* 65, 302.
- Van Straten, F.T. 1982. "Twee orakels in Epirus. Het orakel van Zeus in Dodonaen het nckjomanteionaan de Acheron", *Lampas* 15, 195-230.
- Vandenberg, Ph. 2007. *Mysteries of the Oracles. The Last Secrets of Antiquity*. New York: I.B. Tauris.
- Vassileiou, E. 2014. "Ethics in Action at the Refurbished Archaeological Museum of Ioannina, Epirus, Greece", *Journal of Conservation and Museum Studies* 12, 1-7.
- Veilleux, Fr. 2012. *La nécromancie grecque et les influences orientales*. Montréal: Université du Quebec à Montréal.
- Webster, T.B.L. 1966. "Greek Archaeology and literature 1961-65", *Lustrum* 11, 5-32.
- Will, E. 1953. "Sur la nature de la mantique pratiquée à l'Héraion de Pérachora", *RHR* 143.2, 145-169.
- Winter, F. 1997. "The Use of Artillery in Fourth Century and Hellenistic Towers", *Échos du Monde Classique N.S.* 16, 247-292.
- Winter, F. 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: Toronto University Press.
- Wiseman, J. 1998. "Rethinking the Halls of Hades", *Archaeology* 51.3, 12-18.
- Young, J.H. 1956. "Studies in South Attica. Country Estates at Sounion", *Hesperia* 25, 122-146.

Κατερίνα Βουλγαράκη,
Αρχαιολόγος

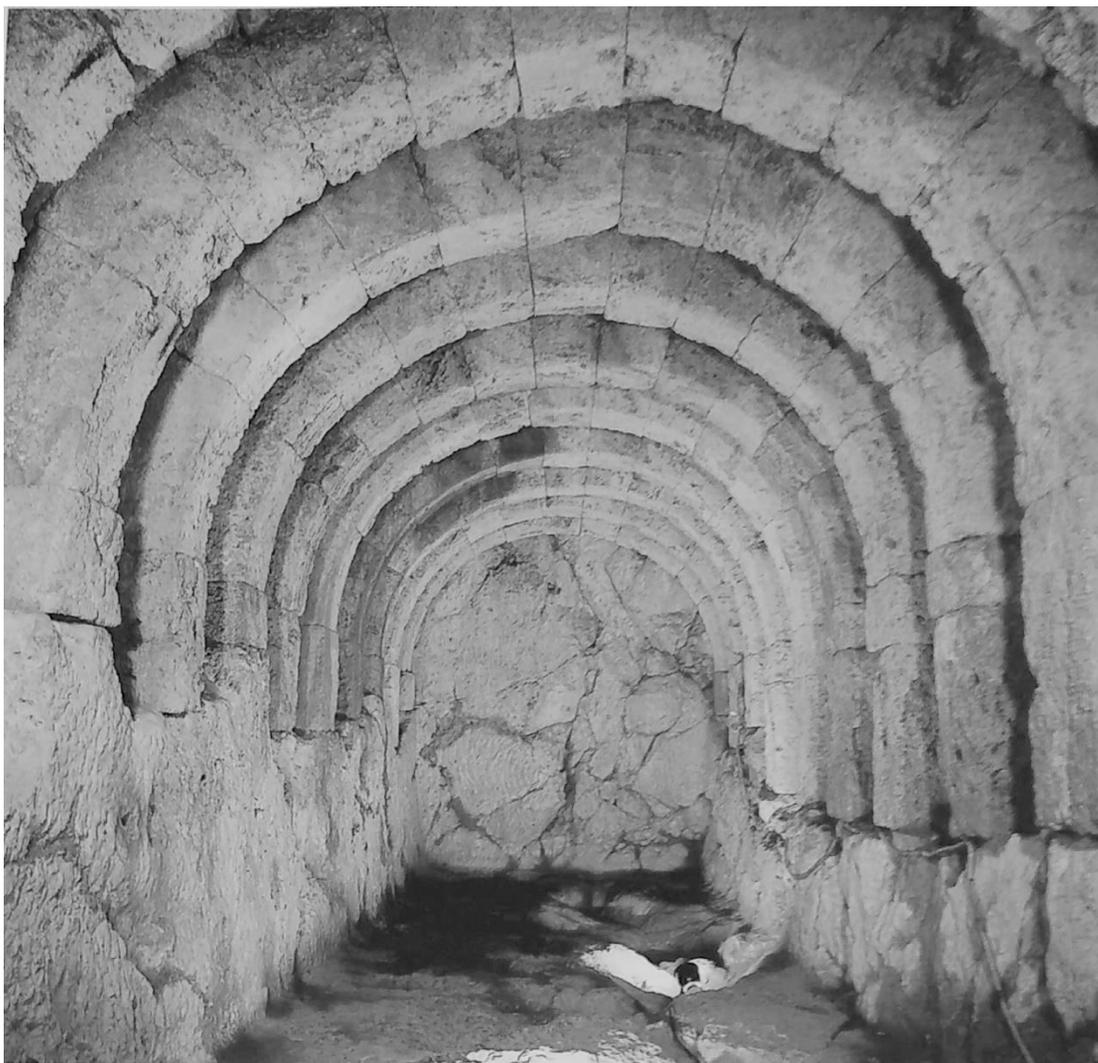
Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής του Νεκρομαντείου. Δάκαρης 1991β, 58-59, εικ. 98.

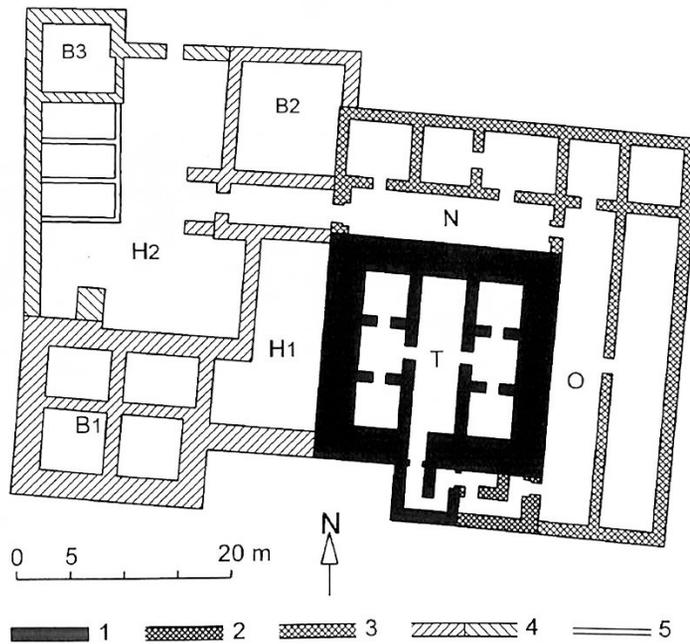
Εικ. 2. Η κεντρική αίθουσα από τα νότια. Δάκαρης 1993, 21, εικ. 10.

Εικ. 3. Προτομή από το δωμάτιο Λ1 του Νεκρομαντείου. Δάκαρης 1993, 28, εικ. 18.

Εικ. 4. Η υπόγεια αίθουσα. Σακελλαρίου 1997, 112, εικ. 92.

Εικ. 5. Κάτοψη με την αποτύπωση διαφορετικών αρχιτεκτονικών φάσεων. Baatz 1999, 151, εικ. 2.

Εικόνα 6. Χάλκινοι τροχοί και επίσχεστρα. Δάκαρης 1993, 23, εικ. 11.

Εικ. 7. Λευκή λήκυθος στο Μουσείο της Ιένας. Παλαιθοδώρας 2010, 11, εικ. 8.